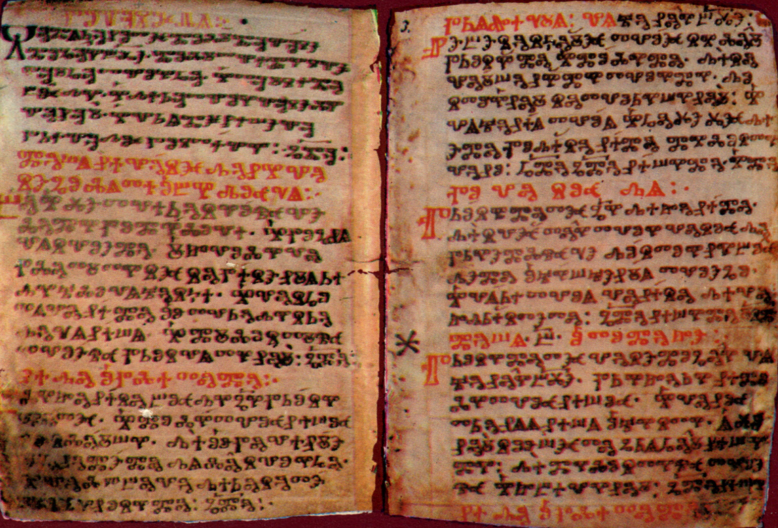
В. В. НІМЧУК

КИЇВСЬКІ ГЛАГОЛИЧНІ ЛИСТКИ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ІМ. О. О. ПОТЕБНІ

В. В. НІМЧУК

КИЇВСЬКІ ГЛАГОЛИЧНІ ЛИСТКИ

НАЙДАВНІША ПАМ'ЯТКА СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
1983

Киевские глаголические листки — один из древнейших старославянских письменных памятников, относимых большинством лингвистов к X в. Текст памятника написан глаголицей — алфавитом, который многие ученые считают изначальным старославянским, созданным Кириллом-Философом в IX в. Памятник хранится в Центральной научной библиотеке АН УССР. Это издание приурочивается к IX Международному съезду славистов, который состоится в 1983 г. в Киеве. Факсимильное издание памятника сопровождается научным исследованием.

Для исследователей-славистов, историков культуры, преподавателей вузов, студентов, книголюбов.

Відповідальний редактор

В. М. РУСАНІВСЬКИЙ

Рецензенти

С. П. БЕВЗЕНКО, В. Ю. ФРАНЧУК

оцифровано - balik2

Редакція мовознавства

К $\frac{4602000000-584}{М221(04)-83}$ 480-83

© Видавництво «Наукова думка», 1983

Понад сто років у столиці України зберігається визначна глаголична пам'ятка всеслов'янського значення, що за місцем перебування дістала назву Київські листки (КЛ) або Київські глаголичні листки.

У свій час старослов'янський уривок подарував Київській духовній академії її вихованець начальник Російської духовної місії в Єрусалимі архімандрит Антонін (Андрій Іванович Капустін, 1817—1894). Під написом — «Въ Библіотеку Кіевской Духовной Академіи» — Антонін зазначив місто й дату дарування — «Іерусалимъ. 2 Маія 1872 г.» Пам'яткою Антонін дуже дорожив. Дбаючи, щоб не загубилася жодна її складова частина, він внизу на зворотному боці заднього форзаца застеріг: «Въ сей книжкѣ семь пергаменныхъ листиковъ».

Здається, першу колекцію рукописів бібліотеці Київської духовної академії Антонін підніс у зв'язку з п'ятдесятилітнім ювілеєм закладу в 1869 р. Серед них були 21 грецький і 22 слов'янських манускрипти, два давніх пергаменних аркуші грузинською мовою, частина абіссінської книги, 13 окремих листків із 13 грецьких книжок [44, *51*].

Такої великої кількості пам'яток, що поступили одночасно від Антоніна, не засвідчує жоден документ упродовж усіх наступних років аж до кінця життя дарувальника (1894 р., Єрусалим).

У 1870—1871 рр. Антонін надіслав бібліотеці духовної академії кілька окремих аркушів пам'яток письменства. У звіті цього навчального закладу за період 15.VII 1871 р.— 15.VIII 1872 р.[1] серед дарівників ім'я Антоніна відсутнє.

У другій половині листопада 1872 р. при Київській духовній академії розгорнуло свою діяльність Церковно-археологічне товариство, а при її бібліотеці почав функціонувати Церковно-археологічний музей. Антоніна обрано почесним членом зазначеного товариства. До щойно створеного музею Антонін вніс 28 предметів, але серед них не відзначають жодного рукопису [43, *132*]. Не названо ім'я Антоніна й серед осіб, що пожертвували музеєві грамоти й книги [46, *58*].

Не виявлено КЛ і в каталозі «Книга, данная из правления Киевской духовной академии для записывания книг, поступающих в академическую библиотеку с 1871 года» (зберігається в філії № 1 Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, Поділ). Але в ньому під датою 19.III 1871 р. зареєстровано: «75. Рукописи на двух склеенных на папирусах [!] (ветхие); 76. Палимпсесты на 5 пергаменных листках» (с. 3), та дарителя їх Антоніна в запису немає. 30.I 1875 р. в каталог занесено книги „Religiosae Kijowensis cryptae sive kijovia subterranea 1675 anno" і „Die Aufhellungen der neueren Gottesgelehrten in christlichen Glaubenslehre. I. Band" з приміткою «от архимандрита Антонина, начальника Русск. д. миссии» (с. 27 зв.).

Існує припущення, що Капустін надіслав КЛ не

---

[1] Центральний історичний архів УРСР у м. Києві, ф. 711, оп. 3, од. зб. 966, с. 443—444.

прямо до бібліотеки, а ректорові академії Філаретові, з яким він перебував у дружніх стосунках і тривалий час листувався [95, *55, 59*]. Збереглися документальні свідчення про те, що Антонін пересилав до Києва рукописи та інші коштовні речі не поштою, а через гідних довіри людей. Професор академії Я. Олесницький, що повернувся з Палестини в кінці грудня 1874 р., писав: «В бытность мою в Иерусалиме почетный член Киевской духовной академии, начальник русской духовной миссии архимандрит Антонин передал мне для доставления в Совет академии жертвуемую им коллекцию древних монет... поименованных подробно в прилагаемом при сем списке, подписанном самим жертвователем... Кроме того, о. Антонин вручил мне для доставления в Совет три книги: 1) Сборник душеполезных слов на греческом языке, без заглавного листа, принадлежащий XVI и XVII веку; 2) Religiose Kijoviensis... 1675 anno; 3) Die Aufhellungen...» На полі рукопису праворуч олівцем обведено повідомлення про другу й третю книги і написано: «Только сии принесены о. ректором в Совет, прочее передано им в Музей непосредственно»[2]. Учений секретар Церковно-археологічного товариства М. І. Петров свого часу також відзначив, що величезна кількість пожертвувань Антоніна адресована була на ім'я ректора Філарета і через його посередництво поступила в Археологічний музей, причому пожертвування супроводжувалися пояснювальними записками [53, *56—67*].

У виявлених нами документах Київської духовної академії КЛ уперше засвідчує «Список книг, рукописей и вещей 1) выделенных из библиотеки в Церковно-археологический музей и 2) принадлежащих оному», очевидно, складений бібліотекарем академії К. Думит-

---

[2] Центральний історичний архів УРСР у м. Києві, ф. 711, оп. 3, од. зб. № 1123, с. 31.

рашковим десь у кінці 1872 — в 1873 р. (передані книги датовані найпізніше 1872 р.). В списку зареєстровано 40 передаваних у музей різномовних манускриптів. У рубриці: «от кого получены и в каком виде» скрізь значиться: «от архимандрита Антонина» (крім пам'ятки з порядковим № 21, при якій пізніше написано: «от Ф. Боцяновского»). Під № 39 у цьому реєстрі читаємо: «Рукопись глаголическая на пергамине с первыми листами бумажными, 8 (вказівка на формат.— *В. Н.*), в сафьян. перепл.»[3]. Зміст рукопису не розкривається (на відміну від багатьох інших зареєстрованих текстів), через те що тоді він ще не був відомий широкому колу викладачів та працівників академії.

Впадає в око факт, що в зазначеному реєстрі рукописів КЛ — передостанні. Це, мабуть, указує на те, що в цей час пам'ятка знаходилася серед найновіших надходжень у бібліотеку від Антоніна, пожертвування якого стали основою рукописних фондів музею. Майже кожна пам'ятка була вміщена в окремій вітрині музею за номером, під яким вона зареєстрована в списку передачі манускриптів.

У першому опису пам'яток музею, зробленому М. І. Петровим за тематичними групами, КЛ бібліографічно опрацьовано в розділі «Церковна археологія, літургіка і каноніка» під № 328 й зазначено при цьому — «вітрина 39»:

«Глаголичний рукопис, у 8-ку, на пергамені, не раніше XI ст., на 7-ми листках, що поступив до академічної бібліотеки від архімандрита Антоніна. Він містить у собі молитви, які читаються в час меси для західних слов'ян. Про нього повідомив в рефераті на III Археологічному з'їзді І. І. Срезневський і має намір видати його в «Известиях Академии наук» [51, *348—349*].

---

[3] Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 160, од. зб. № 2850, с. 30.

Донедавна висловлювалися тільки більш-менш обгрунтовані здогади про те, коли КЛ стали власністю Антоніна. М. В. Геппенер, зокрема, припускав, що Капустін знайшов пам'ятку 1870 р. в монастирі св. Катерини на горі Сінай (після ювілейного для академії 1869 р. й незадовго до пожертвування її Антоніном у 1872 р.) [95, *46—53*]. Б. Л. Фонкич у щоденнику Антоніна (Капустіна) знайшов дуже важливі факти з історії КЛ. В запису від 14 листопада 1870 р. Антонін засвідчив: «...усилие разобрать письмо принадлежащих мне 7-ми пергаментных глаголических листков... сидел над глаголицей до полночи. Научился-таки читать ее» [79, *82*], а в запису від 20 листопада 1870 р. занотував: « [переплетчик] принес книги, в числе их и глаголический отрывок, над которым я просидел опять немалое время... Еще раз занятие глаголицей. Так и кажется, что это кирилица на готический лад» [79, *82)*. Антонін дбав про свою бібліотеку, і будь-який цінний рукопис, котрий потребував реставрації, негайно віддавав у руки палітурника. У зв'язку з цим Б. Л. Фонкич робить висновок: «... коли глаголичні листки виявились оправленими лиш у кінці 1870 р., можна впевнено сказати, що вони були недавнім (розрядка автора.— *В. Н.*) надбанням Антоніна» [79, *83*]. Таким чином, Антонін не мовчав про листки, як твердили деякі дослідники КЛ [95, *43*].

Академік Й. Хамм припускає, що КЛ потрапили до Антоніна в 1863 р. під час його повернення на батьківщину при перебуванні в Празі або Відні [94, *122*]. Але тоді виникає питання, чому Антонін такий оригінальний рукопис не подарував Київській духовній академії в 1869 р. разом із великою кількістю інших пам'яток [пор. 95, *47*], а зробив це аж через дев'ять років після його придбання, чому він не згадує КЛ у щоденнику (куди ретельно й систематично занотовував навіть найдрібніші події з життя, побуту) раніше кінця 1870 р. Протягом семи років власник пергаменних

листків мусив зацікавитися змістом пам'ятки й зробити в щоденнику запис про працю над нею (як зазначалося вище, Антонін сам признався, що змушений був вивчати глаголицю, аби прочитати листки).

Найбільш імовірно, що глаголичні листки стали надбанням Антоніна під час перебування його на Сінаї в монастирі св. Катерини (від 3 серпня до 18 вересня 1870 р.), де він здійснив величезну й дуже цінну роботу — уклав систематичний опис (у двох примірниках) грецьких пам'яток (1310 одиниць), виявив 38 слов'янських текстів [1, *347—354*]. В щоденнику Антонін говорить про пергаменні листки не як про подаровані, а придбані («принадлежащие мне...»).

Можливість нелегального придбання ним КЛ виключається [95, *44—46*]. Антонін згадує епізод, коли при генеральній нумерації манускриптів, незадовго до від'їзду його з монастиря, на місці не виявилося однієї книги, раніше внесеної до каталога: «Не приховаю, що при цьому неприємному випадку на обличчі о. скевофілака (охоронця речей.— *В. Н.*) виражався не самий тільки подив... щоб не сказати прямо — підозра. Підозра ж могла відноситися лише до мене одного як іноплемінника, жадібного, як усі такого роду гості обителі, до всякого історичного мотлоху» [1, *343*]. Щоб відвести від себе необгрунтовану підозру, Антонін на другий день навмисне залишив незамкненою свою келію й виставив на сонце власну валізу з речами, ніби для просушування [1, *343—344*].

За словами Антоніна, в приміщенні, де він працював, після каталогізації була така картина: «В синодику Панагії книг, звичайно, вже не було, але підлога вся ще вкрита була обривками аркушів, цілими листами, зошитами і навіть цілими книгами... до того з'їденими сирістю, червою та мишами, а частково й вогнем, що ми не наважилися вносити їх у каталог» [1, *355*]. Очевидно, у винагороду за працю монастир

подарував Антонінові окремі уривки або аркуші із давніх рукописів та деякі книги [79, *83*]. Перед відходом із монастиря до Єрусалима Антонін 18 вересня 1870 р. в своєму щоденнику занотував: «...Послал Никандра (він разом із Антоніном приводив у порядок бібліотеку.— *В. Н.*) с старыми листами к скевофилаку... После обеда о. Григорий (скевофилак.— *В. Н.*) принес листы, но вытянул из числа их тот, что был с крупным письмом. Ходили в Панагию и библиотеку отыскивать отобранные книги, нашли их и взяли с собой» [79, *83*]. На думку Б. Л. Фонкича, серед залишених Антоніну аркушів старовинних рукописів і були ті сім унікальних пергаменних листків, котрі тепер зберігаються в Києві [79, *83*]. В описах книг, подарованих Капустіним Київській духовній академії або проданих Публічній бібліотеці, В. Бенешевичу не вдалося знайти ні однієї, привезеної з Сінаю [42, *XVII*]. Але принаймні в опису манускриптів Київської духовної академії немає жодних поміток про місце придбання будь-якої пам'ятки, одержаної від Антоніна. Знаменно, що протягом 1870/71 навчального року Капустін надіслав у дар для бібліотеки академії: «а) декілька листків давньої грецької папірусної книги, б) два аркуші палімпсеста грецького Євангелія століття IV або V, в) два маленьких аркушики сіріанського письма і г) аркуш грузинського письма» [45, *27*]. В інвентарній книзі бібліотеки Київської духовної академії вони разом зареєстровані 19.III 1871 р., як згадувалося. Це повідомлення прямо в'яжеться з нотаткою Антоніна про старовинні аркуші, які приніс йому скевофілак, адже окремі уривки (аркуші) давніх текстів поступили від Капустіна до академії незабаром після його повернення з Сінаю. Занотований факт недвозначно вказує на те, що в монастирі св. Катерини у власність Капустіна потрапили не будь-які аркуші паперу, а уривки давніх текстів. Серед листків, що їх можна ідентифікувати як подаровані Антоніном у 1871 р., є

різної величини аркуші з середнім і з великим шрифтами. Наприклад, висота літер в пергаменному аркуші in folio з грузинським текстом — близько 3 міліметрів (Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, шифр: ДА/П 144), в пергаменному уривку-палімпсесті з грецького Євангелія V—VI ст. на двох аркушах in 8° літери мають висоту близько 5 міліметрів (там же, шифр: ДА/П 17). Отже, зауваження Капустіна про те, що скевофілак із відібраних уривків вилучив один аркуш з великим шрифтом, не означає, що на всіх інших листках був дрібний почерк. Висота літер КЛ — близько 5 міліметрів. Якщо глаголичні листки були серед інших уривків, одержаних Капустіним на Сінаї, вони щодо величини літер не виділялись. Не виключено навіть, що скевофілак забрав восьмий аркуш КЛ.

Очевидно, після відкриття пам'ятки Антонін вивчав її і пожертвував безцінний манускрипт академічній бібліотеці тільки тоді, коли дізнався, що в Києві організується Археологічне товариство та Археологічний музей, переконавшись, що там пам'ятка надійно зберігатиметься [4].

Антонін ніде прямо не зазначив, де придбав глаголичний рукопис. Не пишуть про місце відкриття манускрипта й І. І. Срезневський та Г. В. Ягич, які ще за життя Антоніна публікували пам'ятку.

Церковно-археологічний музей, імовірно, не мав потрібних відомостей про більшість речей (не тільки рукописів), подарованих Капустіним. Через це М. І. Петров восени 1879 р. для одержання відомостей про них звернувся з листом до близького приятеля Антоніна, колишнього ректора академії, єпископа Філарета (Філаретова), який листувався з

---

[4] Варто зазначити, що пергаменні рукописи в монастир св. Катерини перевезено з Джуванійського подвір'я (філії) Сінайського монастиря з Каїра [1, *344*], отже, КЛ у свій час теж могли зберігатися в Єгипті.

Капустіним. У відповідь Філарет писав: «Добрый и любезный Николай Иванович!.. Вы озадачили меня вопросами о письмах о. Антонина. Помню, когда выезжал я из Киева, имел желание передать их Вам, но — вероятно — не передал. Куда я их девал, сам не знаю. Рыскаю (?) теперь в своих бумагах, но пока еще не нашел, да и отчаиваюсь, найду ли я их. Чтоб направить дело, сделайте вот что. Напишите на листок все вопросы, касающиеся предметов, поступивших в музей от о. Антонина, на которые желательно иметь ответы. Я пошлю их о. Антонину. Он не откажется дать на них ответ. Таким образом, хоть не скоро, но дело будет сделано. А без того Ваш указатель будет недостаточен. Между тем, поищу еще у себя...»[5] Одержавши від М. І. Петрова список питань, Філарет відповів: «Дорогой и любезнейший Николай Иванович!.. Список пожертвований о. архим. Антонина я получил. Но вот какая беда. В газетах я прочитал, что он вызывается в Петербург. Вследствие чего я списка Вашего не решаюсь послать в Иерусалим, а буду ожидать сведений о прибытии о. Антонина в Петербург; тогда пошлю к нему ближе. Но мне думается, что если он поедет на Одессу, то не минет Киева; в таком случае Вы будете иметь благоприятный случай на месте получить нужные сведения»[6]. Як закінчилася справа з одержанням відомостей про пожертвування Антоніна, не з'ясовано. Щоправда, через багато років, віддаючи належне недавно померлому Антонінові, учений секретар Археологічного товариства М. І. Петров писав: «Серед особливо важливих і цінних пожертвувань його академії слід відзначити пам'ятку найдавнішої глаголитської писемності в пергаменних листках. Значення цієї пам'ятки, яка знайдена архімандритом

[5] ЦНБ АН УРСР, Відділ рукописів, шифр: III, № 14000, с. 2.
[6] ЦНБ АН УРСР, Відділ рукописів, шифр: III, № 14001, с. 1—2.

Антоніном на далекому (тобто віддаленому.— *В. Н.*) Сході, але яка тепер стала відомою під іменем «Київських глаголитських уривків», вже давно достатньою мірою оцінена вченими славістами...» [48, *452—453*]. Філаретові, напевне, було відоме місце придбання КЛ. Його близький друг викладач Київської духовної академії І. Г. Малишевський у 1885 р. твердив: «Зробимо... зовсім не потрібне для фахівців, але не зайве для інших (як показав нам досвід) застереження: так звані *Київські уривки глаголиці* (курсив автора.— *В. Н.*) ... зовсім не київського, не руського походження. Вони дісталися музеєві тутешньої духовної академії із Сінаю, а де вони писані й звідки туди потрапили, це невідомо» [37, *408*, виноска] [7].

Учасник III Археологічного з'їзду (1874 р.) Й. Коларж згадував, що в Києві розповідали, ніби чернець київського Братського монастиря архімандрит Антоній (!) 1842 р. подорожував по Палестині і привіз із Єрусалима разом з іншими предметами й глаголичний рукопис; попередня доля манускрипта й те, як пам'ятка потрапила до Єрусалима, невідомі (автор при цьому підкреслює, що й Асеманієве евангеліє придбано 1736 р. в Єрусалимі) [104, *192—193*]. У цьому повідомленні надто багато вигаданого: Антонін 1842 р. був студентом Київської духовної академії й нікуди не мандрував, а ченцем став тільки 1845 р. Дата 1842 р. придумана на підставі неправильно прочитаного дарчого напису Антоніна 1872 р. на форзаці книжечки з КЛ. Однак на Археологічному з'їзді в Києві, мабуть, розповідали, що сам рукопис походить із Єрусалима. У зв'язку з цим стає зрозумілим, чому І. І. Срезневський та пізніші видавці пам'ятки не писали, де відкрив

---

[7] І. Г. Малишевський писав це у зв'язку з розглядом питання про походження глаголиці. Не виключено, що він спеціально з'ясовував, де знайдено КЛ.

Антонін листки. І. І. Срезневський лише зауважив, що рукопис був доставлений із Єрусалима архімандритом Антоніном [70, *269*].

Уже після смерті Антоніна О. І. Соболевський висловив здогад, що покійний бібліофіл придбав глаголичний уривок в Палестині або на Сінаї, які здавна приваблювали ченців із православних слов'ян; монахи привозили з собою й старослов'янські книги [64, *30*]. Згодом О. І. Соболевський цікавився, чи є в Київській духовній академії які-небудь відомості про те, де А. Капустін знайшов пам'ятку[8].

КЛ зберігалися в вітрині № 39 Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії аж до розформування його в 1923 р. Лише на нетривалий період за проханням Академії наук для потреб Відділення російської мови й літератури глаголичні листки були доставлені в Петербург [47, *84*] (напевне, у зв'язку з підготовкою їх до друку).

У покажчику предметів Церковно-археологічного музею наша пам'ятка описана під № 181 [54, *58*] (він позначений на наклейці в книжечці).

Разом з іншими рукописами, що знаходилися в вітринах Церковно-археологічного музею, КЛ у 1923 р. передано у Відділ письма й друку новозаснованого Лаврського музею. Пам'ятку зареєстровано в списку цього відділу під № 46. У загальному каталозі Лаврського музею КЛ значилися під № 19264 [95, *61—62*] (обидва номери написані на наклейці на четвертій паперовій сторінці).

У 1934 р. КЛ передано в Державну бібліотеку Всеукраїнської АН (тепер Центральна наукова бібліотека АН УРСР — ЦНБ АН УРСР). З цього часу пам'ятка зберігається у Відділі рукописів ЦНБ АН УРСР, шифр: ДА/П 328 (цей номер написано на першій сторінці форзаца).

---

[8] Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, шифр: III, № 20418, с. 2.

Небагато дослідників КЛ вивчали пам'ятку за оригіналом. Із відомих славістів текст безпосередньо студіювали І. І. Срезневський, Г. В. Ягич [50, *452*], М. К. Грунський [52, *21*], Й. Й. Хамм. Порівняно детальний опис її зробили І. І. Срезневський, М. К. Грунський, Й. Й. Хамм. Докладно опрацював пам'ятку бібліограф М. В. Геппенер. Але деякі характерні особливості рукопису зазначені дослідники не враховували. Використовуючи спостереження цих учених, даємо новий опис пам'ятки, концентруючи увагу на деталях (і відомих і виявлених нами), які не може передати жодне факсиміле.

Київські листки зберігаються в картоновій оправі (висота 15,2 см, ширина від корінця 11 см, корінець близько 0,7 см), обтягнутій високоякісним темнозеленим сап'яном, на якому золотом витиснено орнамент. Кутки сап'яну протерті настільки, що проглядає картон. Підтертий сап'ян і на зовнішніх краях обкладинки. Все це вказує на те, що впродовж ста років пам'ятку багато разів брали в руки (особливо коли вона знаходилася в експозиції Археологічного музею). Оправу зроблено восени 1870 р. в Єрусалимі, як про це пише сам А. Капустін [79, *82*].

Форзаци виготовлено з блискучого жовтавого паперу. У верхній частині форзаца, приклеєного до обкладинки, написано червоним чорнилом «Інв. 19264» (під цим номером КЛ зберігалися в Лаврському музеї), олівцем — «П.328» (номер, під яким пам'ятка описана в М. І. Петрова; це тепер шифр, під яким зберігається пам'ятка в ЦНБ АН УРСР). У верхній же частині хімічним олівцем зазначено: «Кіевскіе Глаголическіе листки (7 лл)». Посередині — печатка Лаврського музею.

На першій сторінці форзаца рукою А. Капустіна зроблений дарчий напис: «Въ Библіотеку Кіевской Духовной Академіи. Іерусалимъ. 2 Маія 1872 г.» Третю цифру в даті — 7 іноді помилково сприймали то як 4,

то як 6. Безпосередньо над словом «Кіевской» та під словом «Іерусалимъ» на віддалі близько 2,5 см папір світліший і виділяються ніби підтерті місця. Під словом «Іерусалимъ» маємо начеб залишки голубого чорнила.

Друга сторінка форзаца чиста. Чистими є перша й друга сторінки заднього форзаца.

Після переднього форзаца і перед заднім форзацом знаходяться відповідно два аркуші матового світло-коричневого паперу. Перші два листки паперу розліновані олівцем (на стор. 1—3 віддаль між лініями — 1 см, на стор. 4 — 0,4 см). На першій сторінці кириличними й глаголичними літерами Антонін написав: «Алфавитъ глаголическій». Глаголичний алфавіт та кириличні відповідники глаголичних букв уміщено на стор. 1—3. Унизу третьої сторінки глаголичними літерами Капустін зазначив: «Іерусалімъ. Антонинъ». У верхньому кутку третьої сторінки наклейка з написами: вгорі червоним чорнилом — «Інв. 19264», посередині чорним — «№ 181», внизу — червоним чорнилом — «№ 46» (значення цих цифр див. вище).

Унизу четвертої паперової сторінки міститься Антонінова спроба кириличної транскрипції (неточно) благовіщенської молитви з першої пергаменної сторінки КЛ.

Відповідно два паперових аркуші повторюються перед заднім форзацом. Їх перша — третя сторінки чисті· внизу четвертої сторінки рукою Антоніна зазначено· «Въ сей книжкѣ семь пергаменныхъ листиковъ».

Верхні й нижні обрізи форзаців та інших паперових аркушів підігнано до обрізів пергаменних листків. Бокові обрізи переднього форзаца і перших двох паперових аркушів — рівні й не підігнані до обрізів пам'ятки. Відповідні обрізи заднього форзаца й двох інших паперових аркушів зроблені нерівно й наближені до конфігурації пам'ятки.

Верхній обріз останніх двох паперових листків при оправленні позолочено.

Описані вище паперові аркуші є наче внутрішньою обкладинкою для пергаменної пам'ятки.

Дотеперішні дослідники КЛ не звернули уваги на одну важливу деталь. На висоті 6,5 см форзаців і вставлених у кінці паперових аркушів та пергаменних аркушиків пам'ятки біля самих країв зовнішнього боку навіть неозброєним оком видно проколи, зроблені якимось дуже тонким знаряддям. На першому пергаменному листку проколи знаходяться на висоті 6 см і 7 см, а на другому — на висоті 6 см і 6,5 см. На початкових паперових аркушах (форзац і листки з глаголичним алфавітом), а також на першому й другому пергаменних аркушах на висоті близько 8,3 см від низу спостерігаються такі самі проколи. Зрозуміло, проколи зробив палітурник. Але чому? Гадаємо, листки пергамену до оправлення були дуже пожолоблені. Перед оправленням їх скріпили із зовнішнього боку й спробували під пресом випрямити. Щоправда, пергамен зберігає хвилястість і тепер. Важливо відзначити, що «рельєф» хвилястості точно повторюється на всіх без винятку листках, що свідчить про їх спільну долю й зберігання разом протягом дуже тривалого часу.

Глаголична пам'ятка налічує сім пергаменних листків. Шість аркушиків її скріплено разом у вигляді зошита, сьомий відірваний від решти. Він не має своєї пари — восьмого листка. Перший листок нічим не приєднаний до інших, вільно виймається з книжки, хоча при оправлянні її він, здається, був приклеєний смужечкою паперу до одного з паперових аркушів, вставлених у книжку.

Лівий край листка загалом нерівний. Виходячи з цього, поодинокі палеографи вважають, що перший і восьмий аркуші відділились унаслідок перетирання пергамену на корінці [62, *18*]. Та принаймні в двох місцях (на висоті приблизно 4,3 см—5,5 см і 6,3 — 7 см) під лупою видно ділянки, відрізані гострим предметом (ножицями, ножем).

Пергаменні листки тричі пропагіновано арабськими цифрами. Всі пагінації нові.

Перша пагінація аркушиків зроблена олівцем внизу на лицевих сторінках досить віддалено від правого кутка листків. Належить вона, ймовірно, палітурникові.

Удруге листки пропагінував чорним чорнилом А. Капустін після реставрації пам'ятки (деякі цифри написано на паперових реставраторських смужках).

Третю пагінацію зроблено олівцем у правому кутку лицевих боків аркушів. Впадає в око те, що цифра 1 у цій пагінації тепер знаходиться в лівому кутку зворотного боку першого аркуша. Це сталося тому, що, коли проставлялися цифри на сторінках, зворотний бік першого листка був на місці лицевого і до того ж перевернутий верхом униз. Людина, котра так пагінувала листки, не була обізнана з глаголичним письмом. Кому належить пагінація, невідомо. На фотовідбитках Г. Ягича цього сторінкування немає.

Усі сім листків — добре оброблений, тонкий пергамен. Листки 1, 2, 3, 5, 7 цупкі, пружні, нагадують пластинки із сучасних штучних матеріалів. Після натискання на підвищену (пожолоблену) частину вони видають характерний звук.

Сторона пергамену, що вироблена із внутрішнього боку шкіри (від м'яса) [62, *16*], у листків 1, 2, 3, 6, 7 має жовтуватий колір, вона добре виглянцювана й при відповідному освітленні виблискує. Другий бік пергамену листків 2, 3, 6, 7 теж майже матовий, трохи шерехатий, сірого кольору.

Пергамен серединних листків більш еластичний, але також цупкий. Одна з відповідних сторін зазначених листків теж виглянцювана, але верхня частина п'ятого листка шерехата, а в четвертого шерехатість відчувається на всій верхній половині. Глянцева частина пергамену й тут має жовтуватий колір, а матова — сірий. Матовими й шерехатими є відповідні сторони першого листка.

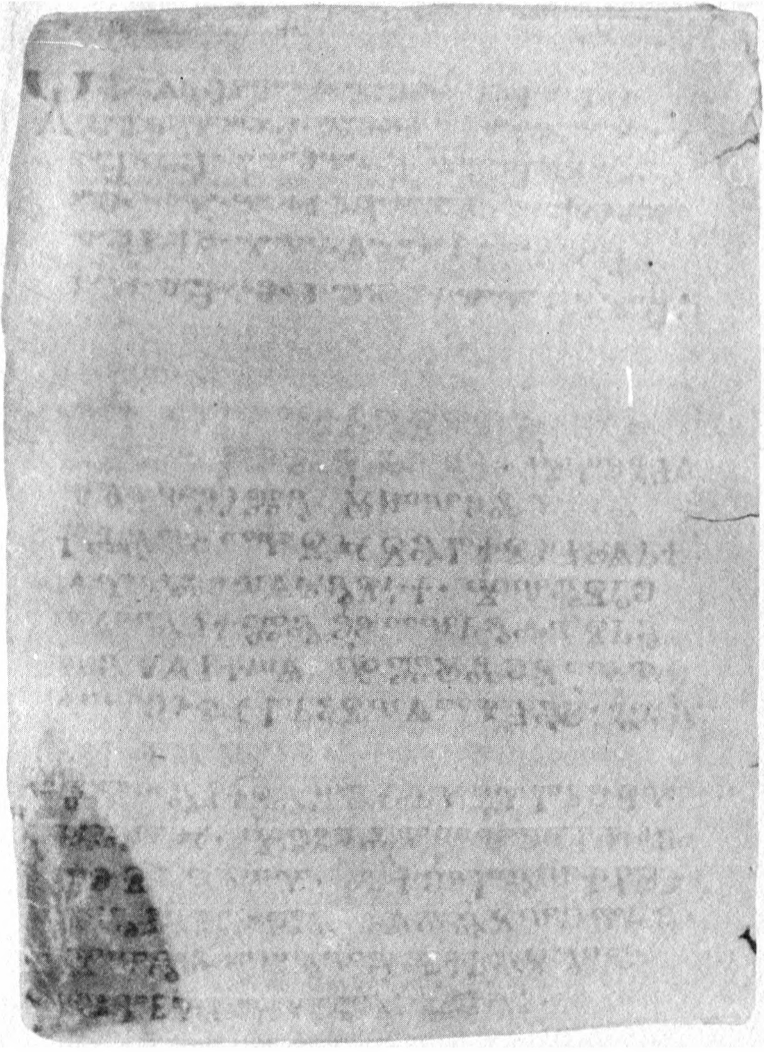
Глянцевий бік мають сторінки 1 зв., 2, 3 зв., 4, 5 зв., 6, 7 зв. і відповідно шерехатіший — 1, 2 зв., 3, 4 зв., 5, 6 зв., 7.

Отже, пергамен у зошит скомпоновано так, що глянцева сторінка розташована поруч із сусідньою глянцевою, а шерехата — поруч із шерехатою. В цьому відношенні у КЛ відбивається звичай найдавніших часів, зокрема VIII—X ст. [15а, *37*].

Пергамен непогано зберігся. Лише вище нижніх кутків першого, четвертого й п'ятого аркушів більш еластичний пергамен струхлявів (очевидно, від вологи), тому невеликі шматочки від нього повідпадали. Трухлявість особливо помітна з матового боку пергамену (сторінок 1, 4 зв., 5).

На всіх пергаменних аркушах, крім четвертого й п'ятого, є наскрізні горизонтальні тріщини на висоті 6,7 — 7 см. На серединних — четвертому і п'ятому — листках на цій висоті помітна досить велика дірка. Крім цього, на однакових висотах різних листків біля корінця яскраво виділяються інші дірки. Тріщина й отвори біля корінця свідчать про те, що первісно листки були скріплені в зошит не в тих місцях, де тепер. А це зайвий раз вказує на однакову долю всього збереженого матеріалу. Пошкодження аркушів біля корінця були позаклеювані поздовжніми смужками жовтого паперу при реставрації пам'ятки в Єрусалимі. Ці смужки на аркушах 2 зв., 3 зв., 5 закривали окремі літери, тому (невідомо, коли і де) хтось із перших дослідників КЛ у відповідних місцях зняв частини смужок. У фотовиданні Г. Ягича на зазначених сторінках літери вже звільнені від наклейок. Поверх жовтої смужки на першому пергаменному листку наклеєна нова сіра смужка (у фотовиданнях Г. Ягича та М. Грунського вона не фіксується).

На лівих полях листків, особливо серединного четвертого аркушика, видно ліву лінію старого згину (дві лінії на старому згині виникли від того, що зошит

Сторінка 2 зв. Київських глаголичних листків
в інфрачервоному промінні.

був скріплений товстою ниткою). По правій лінії старого згину зшив листки палітурник XIX ст. І саме по цій лінії тепер проходять вертикальні тріщини між парами листків від верхнього й нижнього країв рукопису до відповідних проколів.

Старий «згин, як видно з порівняння його з вертикальними лініями лініювання (також далеко не завжди правильний), був більш-менш рівний, тоді як теперішній перегин трохи скісний і навіть не зовсім однаковий для окремих аркушів» [62, *17*].

Біля нижнього місця згину на листках четвертому й п'ятому виявлено червоточину (явно пізня: наклеєна в XIX ст. жовта смужка паперу також пошкоджена).

По другій від краю вертикальній лінії, зробленій гострим предметом для визначення зовнішнього поля й місця для ініціальних букв, на п'ятому листку проходить тріщина від низу аж до 13-го рядка включно. Раніше вона доходила тільки до 5-го рядка, як видно з фотовидання КЛ Г. В. Ягича.

Зовнішні краї першого і, звичайно, четвертого і п'ятого аркушів мають щербинки через випадіння невеликих шматочків струхлявілого пергамену.

Більшість поверхні листків чиста, хоча на деяких із них спостерігаються різного походження плями. Наприклад, досить велика світла пляма знаходиться посередині зворотного боку першого аркуша. Між 8-м і 9-м рядком згори п'ятої сторінки спостерігається жовтава пляма від воску свічки, а між 8-м і 9-м рядком знизу видно наскрізну темну пляму від жирної речовини (можливо, олії).

Біля самого обрізу лицевого правого боку другого листка на рівні 1—9-го рядків зверху виявлено лінію, зроблену олівцем (напевне, олов'яним). Лінія має металевий відблиск. Вона зроблена без лінійки. Коли і хто зробив лінію, не вдалося встановити.

На червоних літерах 9-го рядка зворотного боку першого аркуша і 11-го рядка лицевого боку другого

неозброєним оком видно дзеркальні відбитки частин коричневих літер. Відповідні коричневі літери 10-го рядка звороту першого боку аркуша та особливо 10-го рядка лицевого боку другого аркуша мають полинялий вигляд. Цей факт також указує на довготривале перебування тепер відірваного першого аркуша разом із зшитим із рештою листків другим аркушем.

На нижніх кутках усіх аркушів видно залишки змитої коричневої речовини. Особливо добре виділяються крупинки її на шерехатих сторінках. Дослідники КЛ вважають, що це — залишки нашарування бруду [62, *19*]. Проте це можуть бути залишки клею. Первісне нашарування бруду було значне. При зніманні його з поверхні пергамену з метою виявлення під ним букв було пошкоджено й розмито старовинний текст. Це явно робив не фахівець, який, зволожуючи бруд, залишив плями на пергамені. Від розмивання чорнила (?) на деяких аркушах (1—5) залишилися брудно-сині плями [9]. На жаль, на чорно-білих фотографіях Г. Ягича не можна розібрати, чи були під час його роботи над КЛ ці плями в нижніх кутках аркушів. Але теперішньої плями на рівні 7-го рядка шостого листка у виданні Г. Ягича не видно. На аркушах 6—7 сухий бруд обережно зішкрябано, тому тут немає плям і на очищених місцях текст досить добре зберігся.

На лицевому й зворотному боках листків першого, другого, сьомого, на зворотному боці шостого листка виявлено виразний коричневого кольору бруд. Він може походити від пилу, кіптяви або навіть клею. Це забруднення давнє, його засвідчують і фотографії КЛ, опубліковані 1890 р. Г. Ягичем. Можливо, таке забруднення було на всіх полях рукопису. Не виключено, що наша пам'ятка була захована всередині

---

[9] Очевидно, бруд (клей?) з пам'ятки хтось пробував зняти за допомогою реактивів, які вступили в хімічну реакцію з чорнилом.

якоїсь книжки або в оправі рукопису. Малоймовірно, щоб КЛ служили макулатурою для оправи. Забруднення існувало й до оправляння листків: у деяких місцях смужки паперу, наклеєні палітурником, закривають цей бруд.

Користування пам'яткою протягом останніх ста років призвело до деяких пошкоджень пергамену, особливо зовнішнього краю першого листка, який на фотографіях у Г. Ягича [100] та М. К. Грунського [12] майже рівний по всьому зовнішньому обводу, без зазублин, а тепер має обриви у верхньому й нижньому кутках і горизонтальні розриви пергамену на рівні 5-го, 8-го й 11-го рядків знизу. Теперішнього вищерблення орнаменту на рівні 1-го рядка знизу п'ятого листка у виданні Г. Ягича немає. Як видно з фотопублікації Київських листків Г. Ягича, в 80-х роках XIX ст. нижній зовнішній куток сьомого листка був цілий.

На четвертому листку на рівні 5-го рядка з зовнішнього боку ледь тримається смужка пергамену, що відірвалася від листка на рівні 7-го рядка знизу по вертикальній лінії, проведеній у давнину при розлінюванні пергамену. На фотографії Г. Ягича тут пергамен цілий.

При підганянні листків до розміру книги, в якій вони зберігалися, або при усуванні бруду з полів рукопису для надання йому належного вигляду пам'ятку обрізано.

При обрізуванні в деяких місцях текст було пошкоджено, особливо перші верхні рядки, зокрема аркушика п'ятого, на звороті якого від заголовка залишилися тільки нижні частини кількох букв.

Конфігурація обрізу всіх листків загалом однакова, але в найдрібніших деталях не збігається, бо листки обрізували в незшитому вигляді не надто гострими ножицями і під час обрізування листки, мабуть, рухалися.

Пам'ятку обрізували, очевидно, від зовнішніх кутків трохи навскіс до корінців, де пергамен був особливо пошкоджений. Унаслідок цього висота листків біля корінця менша, ніж у зовнішній їх частині: біля кореня від 13,5 см до 14 см, на зовнішніх краях від 14 до 14,4 см. Ширина КЛ — від 10,2 до 10,8 см.

Пергамен розліновано гострим предметом, віддаль між лініями — 0,5 см. По краях кожної сторінки проведено по дві вертикальні лінії (віддаль між ними 0,5 см), в рамках яких мав бути текст. Лицевий бік лінування знаходиться на стор. 1 зв., 2 зв., 3 зв., 4, 5 зв., 6, 7. Витиснені лінії добре видно на другому боці сторінок, за винятком першого листка, де вони помітні тільки в верхній частині. Таким чином, у КЛ чергуються сторінки з заглибленою лінією (умовно називається — г) і сторінки з випуклою лінією (+г). Цей порядок порушують тільки серединні листки (сторінки 4—5 зв. мають — г, 4 зв.— 5 — +г).

Розташування сторінок рукопису, при якому протилежні сторінки були однакові щодо «тканини», але різні з погляду рельєфу лініювання, характерне для західноєвропейських кодексів кінця VIII — початку IX ст. У Паннонії звичай такого компонування пергаменних зошитів міг затриматися й довше.

Закономірність складування й лініювання пергамену в різні епохи й можливість датування манускриптів залежно від способу розташування в них сторінок з —г і +г відкрив у 1928 р. американський дослідник Е. К. Ренд. Вона була перевірена на багатьох старовинних кодексах VI — IX ст. [91а, *16*].

Давно звернено увагу на те, що літери в КЛ (стор. 1 зв.— 7 зв.) писані не на лінії, а під нею; букви ніби підвішено. Допускається, що підвішене письмо є початковою формою глаголичного письма, тому КЛ у генетичному (а може, й хронологічному) відношенні дуже близькі до перших пам'яток глаголиці [62, *15*].

Письмо першої сторінки в цьому відношенні відрізняється від усіх інших. Воно наче писане на лінії.

У пам'ятці акуратно витримано праві краї тексту. Звичайні літери рядків починаються від другої вертикальної лінії. Праві краї ініціальних букв лише зрідка трохи виходять за другу вертикальну лінію.

Колір і густота чорнила не скрізь однакові.

Перша сторінка написана характерним почерком негустим чорнилом, яке має тепер коричневий колір. Місцями чорнило справляє враження вилинялого. Мабуть, певний час пам'ятка була розгорнута саме на цій сторінці при зберіганні в Церковно-археологічному музеї в Києві.

Помітно відмінним почерком і густішим чорнилом написаний текст на сторінці 1 зв., перша й друга молитви на сторінці 2 зв. Але розкритий текст сторінок 1 зв.— 2 у вітрині музею місцями побляк, тому колір чорнила тут і темно-коричневий, і світло-коричневий.

Трохи іншим почерком написана решта пам'ятки, починаючи від другої молитви сторінки 2 зв. і до кінця. Коричневе чорнило тут середньої консистенції, місцями темне, місцями світліше або вилиняле. Колір чорнила перших двох рядків другої молитви на сторінці 2 зв. (крім останнього слова) відрізняється від інших бляклістю. Два почерки в місалі визначають різні дослідники, в тому числі М. К. Грунський, який найдетальніше розглянув палеографічні особливості КЛ [11]. Стислий опис відмінностей у накресленні літер обох почерків подав Г. Ягич [83, *122*].

В одинадцяти літерах першого рядка сторінки 5 зв. помітне наведення тексту більш темним коричневим чорнилом по світлішому.

На першій сторінці КЛ у 15-му рядку літери 9—17 писано по стертому (зіскобленому), а в 18-му після сьомої букви стерто (зіскоблено) якусь літеру.

Витертої букви (ні повністю, ні частково) на початку останнього рядка на сторінці 1 зв., яку відзначає Й. Й. Хамм [94, *71*], ми не спостерегли при освітленні тексту ультрафіолетовим та інфрачервоним промінням. Враження витертої літери справляє не зняте з пергамену забруднення.

Заголовки мес і молитв скрізь написано червоною фарбою.

Перший писар літургійної частини КЛ (стор. 1 зв.— 2 зв., меси в дні св. Климента і св. Феліцитати) ініціальні літери писав тим же чорнилом, що й увесь текст. Другий писар цієї частини пам'ятки (стор. 2 зв.— 7 зв.) ініціали зробив червоною фарбою.

На першій сторінці першого листка написань червоною фарбою немає.

Червона фарба всюди густа. В деяких місцях під лупою видно рельєфність букв. Рельєфність їх відчувається й при дотику, зокрема на сторінках 1 зв., 2, 2 зв., 3, 5 зв., 6, 7.

У заголовках першого писаря (стор. 1 зв.— 2 зв., перша молитва) червона фарба наче вилиняла, поблякла. У заголовках та ініціалах другого писаря (стор. 2 зв.— 7 зв.) колір чорнила яскравий, іржаво-червоний чи цегляно-червоний (рудий). Структура барвника в обох писарів однакова. М. Г. Геппенер допускає, що в обох частинах місалу вживалася та ж сама фарба — сурик, але розчин і чорнило кожен переписувач робив окремо [62, *20*].

Початок меси на третій сторінці відзначений на полі коричневим шестиконечним значком (*), а на п'ятій і сьомій — червоним.

У зв'язку з тим, що деякі славісти висловили сумніви щодо автентичності пам'ятки, було здійснено хімічний аналіз барвників КЛ.

Співробітники лабораторії судово-технічних досліджень документів Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Т. І. Мороз і Ю. П. Попов

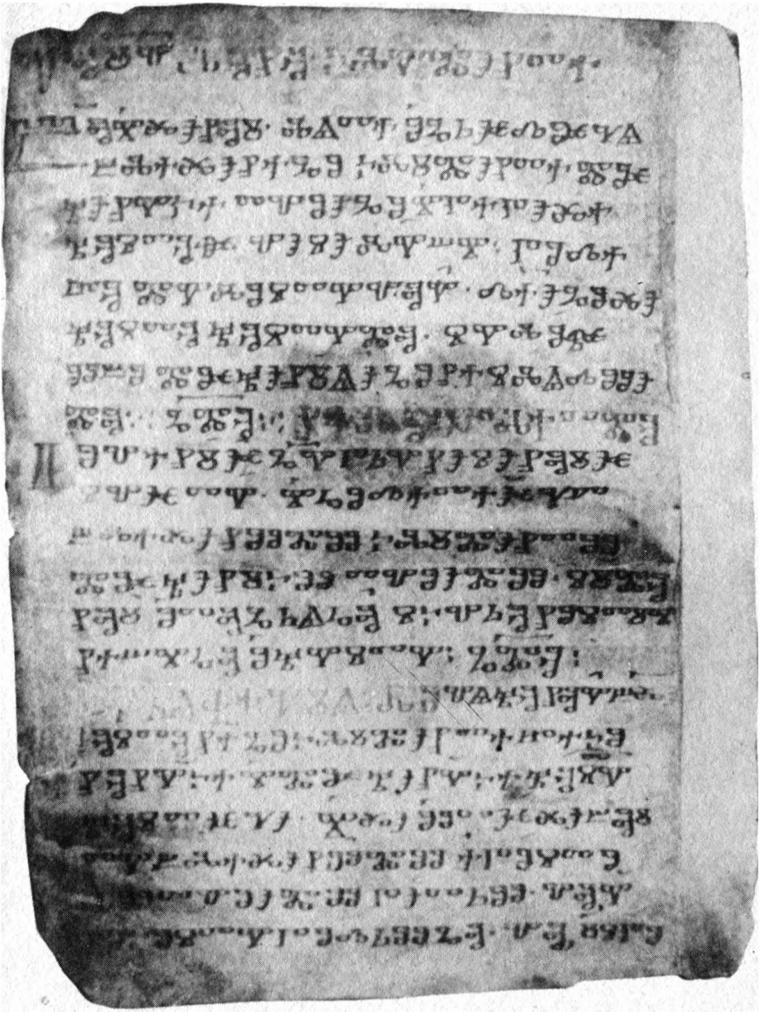
встановили, що чорнило пам'ятки відноситься до групи залізо-галових барвників.

З метою детального визначення хімічного складу чорнил КЛ зроблено їх дослідження в проблемній лабораторії радіофізичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. У склад групи, яка досліджувала барвник пам'ятки, входили працівники університету член-кореспондент АН УРСР М. Г. Находкін, доктор юридичних наук В. Г. Гончаренко, кандидат фізичних наук Г. О. Зиков, ст. інженер В. Т. Матвєєв, співробітник Київського інституту судових експертиз Ю. П. Попов, ст. науковий співробітник Інституту мовознавства АН УРСР В. В. Німчук і завідуючий Відділом рукописів ЦНБ АН УРСР М. П. Візир.

Для визначення атомного складу чорнил було використано метод мас-спектрометрії. Аналіз провадився за допомогою сфокусованого на поверхню речовини імпульсу лазера в умовах надвисокого вакууму, досягнутого безмасляними засобами відкачування, що в цілому повністю виключає будь-які випадкові забруднення об'єкта дослідження сторонніми елементами. Розроблений у Київському державному університеті метод локального мас-спектрального аналізу різноманітних домішок у будь-яких зразках (крім рідин), відзначаючись універсальністю й високими фізико-технічними характеристиками, дає необхідні відомості про якісний і напівкількісний локальний вміст елементного й газового складу в речовинах.

Для аналізу використано мікропроби чорного барвника з сторінок 1, 2 зв. і 5 зв. та червоного барвника з сторінки 7 Київських глаголичних листків.

Для зіставлення взято мікропробу чорнила з уривка Слепченського апостола XI—XII ст., який зберігається у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР у Києві, та з листа В. Ганки 1845 р., що зберігається там же.

Сторінка 1 зв. Київських глаголичних листків
в ультрафіолетовому промінні.

У червоному барвнику КЛ виявлено багато свинцю, отже, червона фарба в пам'ятці — це сурик.

Порівняльний аналіз чорнила показав суттєву різницю атомного складу барвників першої сторінки, з одного боку, і сторінок 2 зв. та 5 зв.— з другого. У чорнилі першої сторінки, зокрема, відсутні такі елементи, як ітрій, мідь, алюміній, магній, кобальт, що ними характеризується чорнило сторінок 2 зв. і 5 зв. Отже, перша сторінка заповнена не тоді, коли решта сторінок КЛ. Відмінний почерк, чорнило і мовні особливості переконливо свідчать про те, що текст цієї сторінки — пізнішого походження. Склад чорнила Слепченського апостола дуже подібний до складу чорнила основної, давньої частини КЛ (сторінок 2 зв. і 5 зв.): у ньому виявлено, зокрема, ітрій, мідь, алюміній, магній, кобальт. Це може вказувати на походження обох пам'яток із одного регіону. Наявність ітрію в чорнилах КЛ і Слепченського апостола дуже показова, оскільки ітрій — рідкісноземельний елемент. Ітрію, алюмінію й кобальту немає в чорнилі листа В. Ганки — гаданого складача КЛ.

Співробітники Лабораторії судово-технічних досліджень документів Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції УРСР Т. І. Мороз і Ю. П. Попов провели мікроскопічне обстеження Київських глаголичних листків (мікроскоп МБС-2 із збільшенням у 25 разів) у розсіяному, косонаправленому й прохідному освітленні (контрастуючі світлофільтри ЖС-3, ЖС-12, ОС-14); дослідили пам'ятку за допомогою електронно-оптичного перетворювача та шляхом фотографування у відбитому ультрафіолетовому (лампи СВД-120, світлофільтри УФС-8) та інфрачервоному (лампа К-22, світлофільтри ИКС-1) промінні, зробили дослідження й фотографування видимої люмінесценції, збуджуваної ультрафіолетовим випромінюванням (лампи ПРК-2, СВД-120, первинні світлофільтри УФС-8, вторинні

світлофільтри СС-5, ЖС-3). Вони відзначають, що в ультрафіолетовому промінні в КЛ спостерігається уконтрастнення рукописних знаків; пергамен люмінесціює під дією ультрафіолетового випромінювання, а барвник знаків інтенсивно поглинає як ультрафіолетове випромінювання, так і світіння пергамену. При цьому жодних знаків, крім тих, що читаються в звичайних умовах, не виявлено.

У відбитому інфрачервоному промінні контрастність літер у порівнянні з їх контрастністю у відбитому ультрафіолетовому промінні значно зменшується; на нижніх зовнішніх кутах сторінок спостерігається уконтрастнення слабо видимих штрихів знаків, частково усувається забруднення, виявляється точна межа дії на листки якоїсь речовини. Провадилося також вивчення люмінесценції КЛ в червоній та інфрачервоній частині спектра (світлофільтри КС-15, КС-17, КС-18), збуджуваної синім світлом теплових ламп (кінолампи К-22, рідкий світлофільтр 10-процентного розчину сірчанокислої міді завтовшки 20 мм) й випромінюванням лазера ЛГ-38 (довжина хвилі генерації 0,63 мкм, потужність випромінювання — 50 мвт), але яких-небудь люмінесціюючих знаків, що не входять в малюнок тих, які читаються, при цьому не виявлено.

Таким чином, у КЛ немає жодних елементів палімпсеста.

Перша сторінка КЛ відрізняється від решти й особливостями правопису (фонетики). Тут спостерігається *ь*>*є*, поплутання *ь* та *ъ*, юсів, занепад їх, *ь* тощо (*дєнъ* замість *дьнь, б*[*л҃гоо*]*бразъно* замість *-образьно, поставитъи и* замість *поставитъ и* в уривку з Апостола, *оуп*[*ъва*]ѧщѧѧ замість *оуп*[*ъва*]ѭштѧѩ, *всѣхъ* замість *вьсѣхъ* у молитві). Через це її закономірно датують XII ст. і пізніше.

Відмінний від решти тексту пам'ятки й характер письма першої сторінки. Воно тут не «підвішене»

до ліній. Рядки пишуться вільно і почерк більш кутастий, менш акуратний, ніж на наступних сторінках. Впадають в око різні написання літери на позначення *е*: на першій сторінці вона має вигляд, що нагадує *э* з одною перекладиною (язичком), на інших сторінках — із двома. Помітна також відмінність у написанні букви, що відповідає кириличній *м*.

Мабуть, перша сторінка первісно була залишена чистою для наступної ілюстрації (мініатюри) або як захисна.

Й. Хамм припускає [94, *118*], що увесь текст КЛ міг бути написаний однією рукою від першої до останньої сторінки, але аргументи відомого славіста не видаються переконливими, бо почерки й хімічний склад чорнил першої сторінки й решти тексту різні.

Дослідники підкреслюють виняткове значення КЛ для слов'янської палеографії. Вони хоч і написані на популярному в VIII—IX ст. малому (в X ст. трохи більшому) форматі пергамену, почерк залишився старим — напівкруглий маюскул. А це свідчить про давність пам'ятки (переписувачі ще не звикли видозмінювати почерк згідно з величиною аркушів, помітно відрізняти заголовні букви від звичайних) [84, *138—139*].

Видатний славіст Г. Ягич зробив докладний аналіз графіки пам'ятки [100, *31—43*]. Палеограф визначає в почерку КЛ не зовсім круглий (напівкруглий) найдавніший тип глаголичного письма [83, *119*]. О. Неделькович називає глаголицю КЛ класичною напівкутастою [124, *19*].

Порівняльне вивчення глаголичних пам'яток привело М. К. Грунського до висновку, що накреслення букв у КЛ здебільшого є найдавнішим. «Це свого роду глаголичний устав»,— пише він [11, вип. 2, *54*]. До думки про найдавніший тип глаголичного письма КЛ пристали інші славісти [23, *361*], зокрема Й. Курц [57, *306*] і А. С. Львов [57, *319*].

До характерних особливостей КЛ відносять трояке позначення *і*, введене в слов'янську орфографію Кирилом-Костянтином. Буква, що транскрибується за допомогою знака *ı*, вживалася для позначення *і* в усіх позиціях. Після приголосних вимовлялася як *і*, але на початку та в середині слова після голосних вона позначала йотований звук (*jь*, *jі*). Літера, яку передають через *і*, означала також нейотований *і* на початку префіксів та коренів слів. А буква, яку звичайно транскрибують через кириличну *и*, позначала голосний, фонетично відмінний від звичайного *і*. Вона входила в сполуку на позначення *ы* та вживалася на місці подовженого (напруженого) *ь*. Невеликі відхилення від цих правил виникли при переписуванні пам'ятки [135, *200—216*].

Орфографічна система КЛ відноситься до чітко унормованих [125, *81*].

Місальна частина КЛ — єдина старослов'янська пам'ятка з розвиненою системою надрядкових знаків. На першій сторінці КЛ, явно пізнішій, таких знаків немає.

Старовинністю й оригінальністю виділяється система скорочених написань КЛ [91, *491—495*].

Одне скорочене написання КЛ залишилося не виявленим, тому досі інтерпретується помилково. Маємо на увазі *до*, яке фіксується після більшості заголовків префацій (3, 14, 18, 22, 25, 30). Для Г. Ягича — це переклад латинського usque «до, аж до». За Г. Ягичем, і автори найновішого словника старослов'янської мови сприймають це *до* як прийменник, що виконує обмежувальну функцію — «ante locum citatum: ... прѣфациѣ. до вѣчнъи б(о)жє...» [130, I, *489*].

У результаті зіставного вивчення старослов'янського й латинського текстів з'ясувалося, що таке *до* завжди співвідноситься із скороченням UD Падуанського кодексу. В інших давніх місалах, наприклад

у сакраментарії Леона (VII ст.), у відповідних випадках засвідчується словосполука, напр.: "*Vere dignum*. Merito etenim...martyrum..." [10], тобто «істинно (справді) гідно (є), достойно (є), подобає». Слов'янський місал фіксує переклад тільки другого латинського слова dignum — «достоино», причому скороченого на перших двох буквах. До скорочення перекладача спонукав латинський текст. Скорочення UD спостерігається тільки в найдавніших латинських місалах (ми не знайшли їх у друкованих збірниках мес XV — XVIII ст.). Переклад його в слов'янському місалі ще раз свідчить про стародавність КЛ.

Інтерпункції КЛ Р. Якобсон приписує ритмомелодійну функцію [102, *51*].

Зміст КЛ правильно визначив перший їх дослідник І. І. Срезневський.

Текст, що займає три чверті першої сторінки, дослідник назвав уривком з апостольських читань: глава XIII, вірші 11 — 14 та глава XIV, вірші 1 — 4 з послання апостола Павла до римлян [68, *490*]. Щоправда, це не уривок, а повне апостольське читання, що починається словом *братиѣ*. Його, наприклад, знаходимо в недавно відкритому Енинському апостолі XI ст. [39, *25*] (у східнохристиянському обряді цей уривок із Апостола читається в сиропусну суботу). Звичайно, І. І. Срезневський відзначив, що йдеться про уривок із давнього слов'янського Апостола (перекладеного з грецької мови), тому й зіставив цю частину КЛ з Охрідським апостолом та так званою Македонською книгою апостольських читань [68, *491 — 493*]. Згодом Г. Ягич спостеріг близькість тексту читань КЛ із Шишатовацьким апостолом. Проте він звертає увагу на те, що у поєднанні з наступною молитвою уривок з Апостола мав функціонувати в рамках латинського обряду

---

[10] Цит. за статтею Й. Коларжа [103, *340*].

[100, *56—57*] (читається на свято благовіщення [94, *26*], як і написана нижче в КЛ молитва).

Як явно пізніший текст, ніж місал КЛ, апостольське читання пам'ятки мало привертало і привертає до себе увагу славістів. Точний відповідник його ще треба пошукати. Ясно одне: в КЛ уміщено дуже давній переклад Апостола, але в його правописі відбивається порівняно пізня доба.

Кінці рядків у пам'ятці обрізані, але втрачені частини тексту легко відновити, крім шостого рядка, де реконструйована І. І. Срезневським (а за ним і Г. Ягичем) форма *козълогр*[*ан*]*иими* викликала сумнів у Й. Хамма, котрий твердить, що в кінці рядка не вистачає чотирьох літер, тому він реконструює слово *козьлогр*[*ълан*]*иими* (корінь *grъл-*) [94, *27*]. Беручи до уваги те, що в більшості слів на цій сторінці бракує трьох-чотирьох букв, і в даному випадку доцільно при реконструкції виходити з втрати більшої частини слова. Здається, реконструкцію Срезневського — Ягича, до якої пристаємо, можна уточнити — *козълогр*[*аѣн*]*иими* (пор. болг. *грая* «говорити, балакати», сербохорв. *грајати* «кричати, галасувати, говорити», *граја* «галас, гомін, крик (людей, птахів)», словен. grajati «лаяти», д.-рус. *граꙗти* «каркати», рос. діал. *граять* «кричати; сміятися; говорити та ін.», укр. *зграя* «група тварин, що тримається разом»). У більшості старовинних текстів Апостола [7] відповідно до *козьлогр*[*аѣн*]*иими* засвідчується лексичний варіант *козьлогласовании(ми)*, але в одній із редакцій, представленій Толстовським апостолом XIV ст., фіксується варіант *играниємь*, що, імовірно, виник на основі слова *граꙗниѥмь*.

Унизу першої сторінки КЛ написано молитву до св. Марії. Г. Ягич перший точно встановив, що в нашій пам'ятці — переклад із латинської мови молитви, яка звучить у день свята благовіщення. Він на підставі латинського тексту з "Liber Sacramentorum

Gregorii Magni" відновив утрачений слов'янський текст у кінці рядків [100, *57*].

Список слов'янського перекладу щодо мови й правопису повністю вкладається в рамки церковнослов'янського письменства XII ст. і пізніше (ъ на місці ь, занепад редукованих, поплутання юсів). Та й почерк його характеризується як хорватський кінця XI — початку XII ст., хоч хорватська редакція старослов'янської мови в ньому не проведена [100, *58*].

Зміст тексту на решті сторінок КЛ (1 зв.— 7 зв.) встановив І. І. Срезневський. Це — зібрання західнохристиянських мес — місал, перекладений із латинської мови [71, *569*].

Оскільки в КЛ відбивається західний християнський літургічний тип і обряд, дослідники пам'ятки звертали увагу виключно на латинські місали, шукаючи в них текст, який перекладено старослов'янською мовою. Раннє середньовіччя відзначалося літургічною різноманітністю, і так звана літургія св. Петра була відома і правилася IX ст. у слов'янській Македонії. Допускається, що св. Мефодій залишив у Моравії деякі римські літургійні традиції, незважаючи на те, що ввів там візантійську обрядність [63, *109 — 115*]. Пошуки латинського, а не грецького прототипу КЛ закономірні, бо в тексті пам'ятки засвідчуються такі явні латинізми, як *прѣфациѣ* «praefacio», *оплатъ* «oblatum».

Уже І. І. Срезневський зіставляв київський місал із латинськими місалами VI—IX ст., однак у жодному з них не знайшов тексту, на якому б грунтувався старослов'янський переклад, відбитий у КЛ [71, *539—543*]. Не збігалися вони й за складом [71, *539*].

Ще раніше свою розвідку про КЛ надрукував чеський учений Й. Коларж. У її складі латинською транскрипцією з додатком кириличних літер автор опублікував меси на честь св. Климента й Феліцитати і порівняв старослов'янський текст із текстом друкова-

ного глаголичного місалу 1528 р. та з давніми латинськими місалами, в результаті чого дійшов висновку, що пам'ятку перекладено з якогось прастарого латинського місалу, оскільки в ній у день св. Климента дається окрема префація, яка вже давно не вживається. Паралелі до префацій публікованих мес Й. Коларж знайшов у сакраментаріях (західно-християнських служебниках) пап Леона (рукопис VII ст.) та Григорія (манускрипт VIII ст.) [104, *194*]. Із зіставлень автор зробив, між іншим, висновок, ніби «переклад Київського уривка місцями грубий, ба навіть помилковий, що насправді також свідчить про глибоку давність цього рукопису, бо він містить чи не перший, ще не відшліфований старослов'янський переклад прадавнього латинського сакраментарія» [104, *197*]. Цю думку автор повторив і після детальніших зіставлень [103, *343*].

Багато зусиль у справі віднайдення джерел КЛ доклав Г. В. Ягич. Він при кириличній транскрипції свого видання КЛ умістив латинські тексти на основі старовинних латинських місалів й сакраментаріїв. Якщо таких відповідників у латинських джерелах учений не знайшов, він дав власний переклад слов'янського тексту. Принагідно Г. В. Ягич у коментарях приводить слов'янський текст із старожитніх хорватських місалів [100, *45 — 57*].

Не здійснивши докладних зіставлень слов'янського й латинського текстів, М. К. Грунський твердив, ніби у КЛ робився дослівний переклад, що текст місцями не особливо ясний і, ймовірно, не все було зрозуміло й самому перекладачеві, який погано знав латинь (наприклад, кличний відмінок сприймав як називний). М. К. Грунський убачає дослівність перекладу насамперед у місцями вкрай незручному розташуванні слів, що не відповідає слов'янській будові мови, але при цьому сам наводить приклади з хорватських місалів, де засвідчується незвичний порядок слів,

тому пише, що для перекладача такі місця були зрозумілі [11, *III, 48*]. Та й сприйняття форми кличного відмінка іменника Deus як називного не така вже груба помилка.

Першорядне значення для з'ясування джерела місалу Київських листків мала праця історика західнохристиянської літургії К. Мольберга, який дослідив текст Падуанського кодексу VI — VII ст. і зіставив латинський текст цієї пам'ятки з старослов'янським місалом [120]. Завдяки студії й паралельній публікації К. Мольберга встановлено зв'язок КЛ із дуже давніми західнохристиянськими літургійними текстами, було виявлено точніші паралелі багатьох молитв КЛ, зміст слов'янської пам'ятки став сприйматися чіткіше. К. Мольберг знайшов прототип, а не латинський оригінал КЛ. Учений підкреслював, що він не вважає Падуанський сакраментарій прямим джерелом перекладу КЛ [121, *100—103*]. Проте в літературі про пам'ятку часом читаємо, ніби К. Мольберг відкрив латинський оригінал, із якого зроблено переклад КЛ. Й. Хамм недавно переконливо спростував такі довільні твердження [94, *63 — 64*] [11].

Дальше вивчення КЛ з погляду історії літургії привело дослідників до думки, що переклад слов'янської пам'ятки близький до латинського тексту так званих Зальцбурзьких уривків кінця VIII — початку IX ст. і що КЛ перекладено з невідомого тексту цього типу. І Падуанський кодекс, і Зальцбурзькі уривки походять із території аквілейської (венеціанської) патріархії, на території якої проводили свою місіонерську діяльність Кирило та Мефодій. Допускається, що вони зробили переклад під час своєї подорожі в Рим (867 — 869 рр.), коли перебували при дворі князя Коцела, а пізніше в Венеції велася дискусія про правомір-

---

[11] Пізніші намагання «реконструювати» латинський текст, із якого перекладено КЛ, зазнали гострої критики [116, *164, 166*].

ність вживання в літургії четвертої (слов'янської) мови, а не тільки «святих» латинської, грецької й гебрайської (давньоєврейської). Невми (середньовічні системи запису музики, що вказували на низхідний і висхідний рух мелодії без визначення точної висоти звуків) в КЛ указують на підвищення тону при читанні, навіть на спів, тоді як латинська меса співалася лише в VII — VIII ст. У КЛ перекладено латинське super oblata «надъ оплатъмь», тоді як у IX ст. цей текст виголошувався тихо — secreta. На таких віддалених землях, як Паннонія, старий спосіб читання меси міг зберегтися й у IX ст. [149, *59 — 77;* 92, *364*]. Але все це — лише гіпотези. Латинського оригіналу, з якого зроблено переклад КЛ, поки що не знайдено.

Фахівці вбачають в КЛ окремі впливи чи вкраплення з візантійської літургії Іоанна Златоуста. До таких відносять і вираз «отъ нєбытїѣ бо въ бытїє сътворілъ нъи єсі». Проте це не означає, що переклад КЛ здійснено з грецького оригіналу [138, *74 — 75*].

Характерно, що деякі місця КЛ, котрі не мають повних відповідників у латинських місалах, перегукуються або збігаються і з окремими виразами передсмертної молитви Костянтина-Кирила в так званому моравсько-паннонському житії його. Пор.:

Житіє Кирила	*Київські листки*
господи боже мои, иже *еси...* всѧ соущаѧ *ѿтъ небытїа в бытїе приведъ...* [29, *35*].	Тъи єсі животъ нашь г҃і отъ нєбъитїѣ бо въ бъит[иє] сътворілъ нъи єсі (18) [12].
...послоушаи моеа молитвы и вѣрное твое стадо съхрани... *Избавлѧа всѧ ѿтъ всѧкыа безбожныа и поганьскыа ѕлобы...*	[Ц]ѣсарьствѣ нашємь г҃і мілостьѫ

[12] Тут і далі цифра в дужках після ілюстрацій указує номер молитви в порядку, який вона займає в місальній частині КЛ.

Оустрои ѧ сильною твоею десницею, покрываи ѧ кровомъ крилоу твоею...
Благословенъ богъ нашь, иже *не дасть насъ въ ловитвоу* зоубомъ невидимыхъ *врагъ нашихъ*...

прізьрі: і нє отъдазь нашего тоузімъ. І нє обраті насъ въ плѣнъ народомъ поганьскъимъ (20).

Вираз «ѥсть бо богъ на нєбєсєхъ. иже словомъ своимъ сътворив' вьсѣчьскаꙗ и прѣмѫдростиѭ своєѭ *отъ нєбытиꙗ въ бытиѥ прѣвєдыи вьсѣчьскаꙗ*» засвідчується в житії херсонеських (корсунських) мучеників у Супрасльському збірнику [74, *535*]. Подібним виразом починається житіє Мефодія в Успенському збірнику XII — XIII ст.: Б҃ъ бл҃гъ и вьсемогаи *иже ѥсть створилъ ѡт небитиꙗ въ бытиѥ вьсѧчьскаꙗ*. видимаꙗ же и невидимаꙗ [76, *188*]. Він фіксується й у житії св. Ірини — «б҃е и о҃че... *приведыи насъ ѡт небытиꙗ въ бытиѥ*», в «Словѣ на възношениѥ г҃не» — «г҃ь... *сътвори отъ небытиꙗ въ бытиѥ вьсѧкаꙗ*» Успенського збірника [76, *153, 428*].

Сучасні дослідники високо цінують переклад латинських мес у КЛ. Й. Вашіца підкреслює, що частина молитв КЛ є бездоганним перекладом, а частина їх була лише містком для творчості перекладача. Слова й навіть окремі звуки викликали в перекладача асоціації з візантійським обрядом. Це не ремісницький переклад. У схрещенні двох літургійних стихій виявляється досить помітна авторська індивідуальність, тому Й. Вашіца припускає, слідом за К. Мольбергом, що переклад КЛ належить Кирилу-Костянтинові. Розглянувши випадки перекладу в КЛ різними словами того самого латинського конфесійного терміна, відомий славіст твердить, що наша пам'ятка є однією з перших спроб перекладу релігійного тексту слов'янською мовою [139, *13 — 14*]. Учений вважає

КЛ не частиною римського місалу, а доповненням до слов'янської літургії св. Петра [139, *13*]. Під літургією св. Петра звичайно розуміють переклад малого канону римської меси, введений у рамки грецької літургії [108, *201*].

Проте існування такого різновиду слов'янської літургії в кирило-мефодіївську добу заперечується [108, *214*]. До Кирила й Мефодія в Моравії вже тривалий час існувала латинська християнська традиція, тому місіонери в цей слов'янський край приїхали не тільки з перекладом літургії Іоанна Златоуста, яка повсюдно правилася в Візантії, але і з перекладом уживаної в князівстві служби латинського обряду [135а, *103 — 105*].

Закиди про недосконалість латинського перекладу в КЛ категорично заперечує й М. Вейнгарт. Він застерігає, що, незважаючи на деякі латинізми, переклад в своїй основі добрий [146, *43 — 44*]. На думку вченого, в вільно перекладеній й доповненій 20-й молитві пам'ятки (*нє отъдазь нашєго тоуѕімъ, і нє обраті насъ въ плѣнъ народомъ поганьскъимь)* чується трагічний призвук перед нашестям чужинців на Великоморавську державу [146, *119*; пор. *119, 21*]. Костянтин-Кирило, що сам складав духовні поезії, міг по-своєму підійти до перекладуваного канону меси. На нашу думку, доповнення: *і нє обраті насъ въ плѣнъ народомъ поганьскъимъ* — це, може, первісно контекстуальна або введена в рядок маргінальна глоса, яка в збереженому списку ніяк не виділена.

Недавно текст КЛ у зіставленні з перекладом Г. Ягича та матеріалами різних латинських місалів (особливо з Падуанським), а також із старовинними хорватськими глаголичними місалами знову дослідив Й. Хамм [94, *77—93*]. Оскільки не знайдено латинського оригіналу, переклад якого зафіксовано в КЛ, дослідник вважає, що КЛ — еклектичний витвір XIX ст. [94, *120*]. Поруч із цим учений

визнає, що третя молитва служби в день св. Климента виявлена тільки в Падуанському кодексі [94, *119*]. Гіпотеза вченого про те, як гаданий автор XIX ст. міг добратися до цього кодексу чи ознайомитися з ним, щоб його використати в своєму препарованому місалі, не видається нам непереконливою. При цьому вважаємо за необхідне підкреслити, що не знайдено, звичайно, третьої молитви з меси на день св. Климента і в хорватських найдавніших місалах. Ми не втрачаємо надії, що коли-небудь буде віднайдено латинський оригінал, із якого зроблено старослов'янський переклад мес КЛ. Питання про латинський (чи навіть грецький) текст, що ліг в основу перекладу старослов'янського місалу, далі залишається відкритим і актуальним.

На думку Г. Ягича, слов'янська літургія обох обрядів у глаголичній формі поширювалася з моравсько-паннонських земель, а спільні елементи старослов'янських Київських листків і молодших віком хорватських Віденських листків указують на залежність хорватського глаголичного письменства від старішого віком моравсько-паннонського [99, *245*].

Зв'язок між КЛ і найдавнішим хорватським перекладом канону меси, який зберігся в пізніших списках, передбачав Й. Вайс. Дослідник твердить, що, ймовірно, хорватський глаголичний канон меси походить від первісного перекладу римського канону, який можна приписувати перекладачеві найдавнішого слов'янського сакраментарія, що був зразком для КЛ [137, *102—103*]. Звичайно, у молитвах КЛ і хорватських місалів є значні розходження на різних мовних рівнях. Вони пояснюються не тільки хронологічною віддаленістю пам'яток, редагуванням пізніших текстів, але й помилками переписувача КЛ. КЛ — не оригінал. Тепер уже неможливо встановити, скільки разів текст переписувався, поки набув вигляду, в якому зберігся.

Очевидно, при переписуванні в КЛ вкралися помилки, наприклад, *«сілоѭ* ... наслѣдоуємъ» (1) замість *сілѫ* (у найдавнішому хорватському місалі silu [94, *89*]), «симь нъи отъ грѣхъ *скврьностиі* нашихъ очісті» (2) замість «симь нъи... отъ *скврьнъ* очісті» (у найдавнішому хорватському місалі simi nasь ot grěhь našich' skvr'n' očisti [94, *89*]).

Мусимо підкреслити, що текст останньої — 38-ї молитви не має звичайного завершення сполукою *гмь нашімь*. Більший за обсягом текст, ніж у КЛ, фіксують тут і латинські кодекси. Це є незаперечним свідченням того, що в досліджуваній пам'ятці існував восьмий листок, пізніше втрачений, на якому продовжувалася меса (меси). Отже, до нас дійшов уривок, а не завершена пам'ятка.

Видатне місце пам'ятки в історії старослов'янської писемності, невеликий її обсяг спричинили появу багатьох досліджень про КЛ. Без перебільшення можна сказати, що КЛ є найдетальніше вивченим старослов'янським текстом. Але всебічне вивчення на всіх рівнях системи мови КЛ провели тільки М. К. Грунський та Й. Хамм.

Найголовніші риси фонетики основної частини КЛ (місалу) на фоні відомих тоді старослов'янських пам'яток чітко охарактеризував перший її дослідник І. І. Срезневський: *з* відповідно до *жд* і *ц* відповідно до *шт,* як у чеській мові: *подазь* (1), *ходатаѩцю* (2), *обѣцѣниѣ* (4), *піцѩ* (19), *насъицєні* (31), помоць (33) і т. д., перехід *ск* у *сц,* а не *ст: нєбєсьсцѣі* (15), *з* у *ж* перед м'якими *л, н* у прийменниках та префіксах: *въжлюблєнъиѩ* (22), *бєж* нєго (30), епентетичний *л: зємльскаѣ* (18), *ћ* на місці *г* у слові *анћєлъ* (35) [71, *544*]. Вони відзначаються, особливо наявність *з*<dj, *ц*<tj, kt, майже всіма дослідниками КЛ. У зв'язку з тим, що в КЛ фіксується

з, а не *дз* на місці праслов'янської звукосполуки dj, в науковій літературі зустрічаються наполегливі твердження, що в пам'ятці засвідчується чеське (моравське) явище. Літерою *з* міг передаватися і звук *дз*, тому закономірніше говорити про чесько-словацькі фонетичні особливості КЛ.

Поєднання в тексті типових західнослов'янських (чесько-словацьких) рис (зокрѐма *з*<dj, *ц*<tj, sk) із типовими південнослов'янськими (наприклад, звуки *т* у слові *тоузімъ* (20) «чужим» та *ћ* в *анћєлъ* (35) «ангел») викликало тривалі суперечки про місце створення пам'ятки чи останнього переписання тексту КЛ.

Щодо точності вживання **ъ** та *ь* КЛ вважаємо бездоганними. Навіть слова з коренем *рѣсн- (въръсни* — 26, *рѣснотивьнаѣ* — 4), що в старослов'янських пам'ятках фіксуються вкрай рідко, написано правильно, згідно з етимологією (*рѣснъ*<*rěksnь, пор. лит. ráiškus «ясний» [77, *III, 174*]).

За кириличною транскрипцією Г. Ягича майже всі дослідники приймають написання *въсѣхъ* у кінці сьомої сторінки (другий рядок знизу) КЛ [пор. 143, *268*]. В оригіналі пам'ятки друга літера в зазначеному слові пошкоджена, і її можна з імовірністю сприймати як знак на позначення *ь*. І. І. Срезневський читав тут закономірну *вьсѣхъ* [71, *537*], а не *въсѣхъ*.

Редукований голосний заднього ряду на місці редукованого голосного переднього ряду у займеннику в сполуці *чістъихъ дѣвъ. и въсѣхъ...* (35), очевидно, помилка, зроблена переписувачем під впливом фіналу попереднього іменника *(дѣвъ)*. Але не виключено, що в пам'ятці відбивається процес занепаду слабких зредукованих голосних у початкових складах. Написання *циркънаѣ* (21) без **ъ** після *р* відносимо до механічних помилок (замість *цирък*ъ[*вь*]*наѣ*) або неправильного копіювання протографа, в якому це слово було під титлом (пор. *ціръкъвє* — 29).

Написання *оплатмь* (замість *оплатъмь*) (1,32), *над* (замість *надъ*) (7) — звичайні описки.

Характерною особливістю КЛ є також префікс **об-** без ъ (на це звернув увагу Й. Коларж) [104, *194*], що також вказує на давність пам'ятки.

Носові голосні в коренях слів уживаються в КЛ також бездоганно. Написання носової в суфіксальній частині — *ходатаѩцю* (2) викликає часом наукову дискусію. Звичайно в цьому випадку вбачають ѩ замість ѭ [64, *31*]. Та коли взяти до уваги типове для слов'янської системи творення дієслів від назв діячів за допомогою суф. *-и-* (*ходатаи — ходатаити*, пор. *кънѧзь — кънѧжити, цѣсарь — цѣсарити*), ѩ в суфіксальній частині дієприкметника стає абсолютно закономірним. На це в свій час указував Г. Ягич і зазначав, що форма, зафіксована в КЛ, правильніша, ніж *ходатающоу* хорватських місалів [100, *55;* пор. також: 104, *194*].

Беручи до уваги загалом правильне вживання носових у пам'ятці, окремі фахівці у зв'язку з формою називного множини *praванiѩ* ... *прінєсєнъиѩ* (2) реконструюють лексему *рованиi* (пор. абстрактне ст.-сл. *грѫдыни*), для якої така флексія в цьому випадку закономірна. Частина вчених не виключає у написанні *praванiѩ...принєсєнъиѩ*(замість *praвaнiѣ... принєсєнаѣ* від *praвaнiѥ* — середнього роду) відбиття руської вимови, тобто [*Да*]*praвaнiꙗ ... принєсєнаꙗ* [пор.: 94, *69*].

Дослідники пам'ятки вбачають архаїку КЛ у вживанні трьох літер на позначення *і* [135, *200—216*].

Антропоніми у КЛ виступають у різних фонетичних варіантах, на що звернув увагу ще М. Вейнгарт. Найменування *Климентъ* та *Исоусъ* мають візантійсько-слов'янську форму [146, *43*], але ім'я західної християнської святої фіксується у формі, запозиченій із латинської мови — *Фєліціта*[*та*] (а не *Филикитата*).

КЛ — єдина старослов'янська пам'ятка з розгалуженою системою надрядкових знаків.

На цю її особливість звернув увагу ще І. І. Срезневський: «На голосних поставлені знаки придиху й наголосу або ж довготи» [71, *544*]. Щоправда, послідовно вживаються тут лише придихи. Більша частина слів, що не починаються голосними, не має жодних надрядкових позначок.

Позначення наголосів у пам'ятці вбачав і М. М. Каринський. На його погляд, ці знаки запозичено з грецького правопису [22, *281 — 289*].

Думку про те, що в КЛ відбиваються наголоси й довготи, на конкретному порівняльному матеріалі прагнули обгрунтувати М. Грунський, що присвятив КЛ кілька досліджень [10, *32 — 34;* 15, *3 — 11*], та В. Вондрак, котрий зауважив, що наголоси і довготи узгоджуються як з фактами сербохорватської, так і з фактами словенської мови [145, *9 — 30*]. М. Грунський також твердив, що надрядкові знаки КЛ запозичено з грецької мови й творчо пристосовано до слов'янської системи. Дослідник зробив важливе спостереження про те, що знаки придихів у КЛ мають накреслення, притаманне грецьким текстам VIII — IX ст. [15, *5*]. В. Вондрак уважав, що в пам'ятці вживаються знаки, запозичені, як і в Фрейзінгенських уривках, із давньонімецької орфографічної системи [145, *35*]. Ф. Фортунатов заявив М. Грунському, що надрядкові знаки, котрі М. Грунський трактує як наголоси, є нотними значками [11, *II, 57*].

З різними модифікаціями ідеї про просодичне (акцентуаційне) і невматичне значення надрядкових знаків у КЛ (з проекцією на грецьку або латинську систему) час від часу повторюються. Більшість вітчизняних і зарубіжних славістів схиляються до думки, що в пам'ятці все-таки відбиваються акцентуаційні й часокількісні характеристики [пор. 123, *25—51;*

136, *43—50*; 106, *1—3*]. Була навіть спроба інтерпретувати пам'ятку як ритмічно організований текст, вірші [128; 102; 112; 142], з невмами західного типу, що також викликало жваву дискусію [123, *33—34*]. Особливо активно заперечував цю думку М. Грунський [15, *6—17*].

Придихи в слов'янській системі були тільки позначками за грецькими зразками, не несучи жодного фонетичного значення. Але вони вказують, що принаймні в протографі йшлося про фонетично-просодичні знаки.

Прихильники обох поглядів на надрядкові знаки (наголоси чи невми) визнавали, що ці знаки свідчать про велику давність тексту КЛ. Учені, які вважають, що там вжито невми, роблять висновки, що в старослов'янську добу в певний час і на певних територіях меса служилася й співалася так, як це було узвичаєно в західній церкві [107, *5—23*]. В протографі пам'ятки надрядкові знаки, мабуть, знаходилися на всіх лексемах. Ми схиляємося до думки, що в КЛ відбиваються і наголоси і невми. Іноді одним знаком над голосним позначається і наголос і невма.

У листах видатних і відомих славістів XX ст., котрі вони надіслали до Києва у зв'язку з підготовкою до видання КЛ у 30-х роках, виявлено важливі матеріали про надрядкові знаки пам'ятки і їх інтерпретацію[13]. Нижче наводимо уривки з їхніх листів[14].

М. Г. Долобко 12.XI 1934 р. з приводу цього писав: «Надстрочные знаки Листков несомненно имеют значение, и решение вопроса о них даст решающий

[13] Архів Відділу рукописів ЦНБ АН УРСР, оп. 3, од. зб. № 2. На ці та інші матеріали ЦНБ АН УРСР, в яких ідеться про КЛ, звернув нашу увагу завідуючий Відділом рукописів М. П. Візир, якому складаємо щиру подяку.

[14] Уривки з листів публікуються вперше, отже, подаються за оригіналами, без перекладу.

материал по вопросу о принадлежности языка памятника определенной славянской народности. Недостаток неоднократных попыток, вплоть до новейшей G. L. Trager'a, понять значение надстрочных знаков памятника заключается, думаю, в том, что ни одна из них не ставила своей целью установить с и с т е м у (розрядка автора.— *В. Н.*) просодии его. Подготовительные работы, произведенные мною в свое время в этом направлении, позволяли мне в своих курсах лекций категорически высказываться в смысле реальности надстрочных знаков Листков. И я рад был установить совпадение в этом отношении своих взглядов со взглядами проф. А. Мейе, который в XIV т. "Revue des études slaves" (1934 г.), р. 86—87, пишет...»

Б. М. Ляпунов у листі від 6.XII 1934 р. про надрядкові знаки висловив таку думку: «Надстрочные знаки в Киевской глаголической рукописи разнообразны и могут иметь разное значение — частию ударений, частию долгот, частию того и другого».

С. Обнорский підкреслив (14.XI 1934 р.): «Система надстрочных знаков особенно должна в издании получить точную свою передачу, так как она имеет безусловное акцентологическое значение...»

О. І. Степович в листі від 30.XI 1934 р. зазначив: «Наличность в памятнике более или менее систематически употребленных надстрочных знаков, близко схожих с такими же в греческих рукописях 8 — 9 вв. и обозначавших так знаки долготы либо ударений и придыханий, выдвигает требование о возможно более точном и отчетливом воспроизведении их в подлиннике и оставлении их формы в транскрипциях неизменною ввиду тех споров и разногласий, которые и доселе еще ведутся среди ученых относительно сущности и значения и самого происхождения значков; как известно, они, эти значки КЛ, служили для некоторых ученых даже одним из фундаментов, так сказать, для

решения вопроса о сравнительной — взаимной древности обеих славянских древних азбук — глаголицы и кириллицы».

С. Младенов про розглядану проблему висловився так (лист від 4.XII 1934 р.): «Въпросът за происходът и значението на надредни (надстрочни) знакове в Киев. глаг. л. не е според мене още напълно разрешен, та затова се налага тия знакове да се възпроизведат точно (підкреслення автора.—*В. Н*)...»

Л. Трагер у листі від 19.XI 1934 р. про надрядкові знаки КЛ зауважує: «По этому вопросу советую обратиться к моей монографии "The Old Ghurch Slavonic Kiev Fragment, it accents, and their relation to modern Slavonic accentuation" — Language Monograph 13, Philadelphia, Linguistic Society of America, 1933. Там я показал, что надстрочные знаки в рукописе (!) есть знаки интонации (акцента) и долготы гласных...»

Морфологічна система пам'ятки загалом відбиває узус старослов'янської мови. Та разом із цим вона характеризується явищами, не типовими для цієї мови. В КЛ в абсолютній більшості випадків засвідчується характерна північнослов'янська флексія *-ъмь* в орудному відмінку однини іменників **-о**-основ: надъ *оплатъмь* (9, 13, 16 та ін.), *образъмь* (21), *въсѫдъмъ* (37). Однак фіксується й одна давня південнослов'янська форма з флексією *-ємь* (а не північнослов'янська *-ьмь*); цѣсаритъ съ *отъцємь* (20)[15]. Щоправда, звук *є* в флексії *-ємь* можна пояснити і як результат *ь*>*є*. Імовірніше, тут виступає непослідовність у заміні південнослов'янського варіанта закінчення північнослов'янським.

На відміну від більшості старослов'янських пам'яток у КЛ фіксуються тільки стягнені флексії численних

[15] В одному випадку Г. Ягич читає в орудному відмінку *нєбєсьскоуѭ* (32), однак М. Вейнгарт транскрибує *нєбєсьскооѭ*, бо в тексті можлива описка (замість *нєбєсьскоѭ*) [147, *132*].

прикметників: *прѣдрагъиѩ* (4), *свѩтъихъ* (6) та ін. При цьому необхідно підкреслити, що сполуки літер *ъи* та *ы*і, очевидно, мали в КЛ звукове значення *ыи* (тобто *ыj*і), тому в парадигмі множини флексії членних прикметників, можливо, є нестягненими (трискладовими), хоч на вигляд здаються стягненими (двоскладовими) [136, *133*; 135, *201—202*]. Стягнені прикметникові закінчення досить часто зустрічаються, наприклад, у Сінайському требникові.

Різні тлумачення викликала форма (вьсѣхъ нєбєсьскъиxъ) *сілахъ* (35, 37), котра виступає поруч із закономірною *сілъ* (36).

Деякі славісти вбачали в ній вплив сербохорватської мови (сучасна форма род. мн.— *силā*) [145, *31*].

Й. Хамм висловив думку, що в КЛ відбивається чеська північна діалектна форма родового множини іменників жіночого роду [94, *76—77*]. Правдоподібніше пояснює цю форму М. Вейнгарт. Вперше форма *сілахъ* зустрічається в виразі, де було поруч 19 форм родового відмінка (щоправда, в різній функції). Серед них знаходиться декілька форм генетивів займенників і членних прикметників, які збігаються з формами місцевого відмінка: блажєнъихъ раді анђєлъ твоіхъ. і вьсѣхъ нєбєсьскъихъ *сілахъ* апостолъ... (35). Писар збився в цьому довгому виразі, і замість одного з генетивів він поставив локативну форму. До цього поплутання, мабуть, призвела й закономірна форма місцевого відмінка в заголовку: мьшѣ *о* вьсѣхъ нєбєсьскъихъ *сілахъ* (35). Ця ж помилка повторюється на зворотному боці аркуша [146, *38*].

У свій час М. К. Грунський до форми родового відмінка множини *сілахъ* виявив паралелі з XIII слів Григорія Богослова (Назіанзіна) (XI ст.): отъ прьвъихъ *разоумѣхъ*; з Сінайського требника: достоина творѧ тѧ оучѧстью стыхъ и *постьницѣхъ*;

з Клоцового збірника: пріобъштиті ны *таінахъ* — і пояснював такі форми як впливи форм попередніх прикметників [11, *III, 35*].

У першому й третьому прикладах С. Кульбакін вбачав явища синтаксису. Але пояснення М. Грунським форм місцевого відмінка в ролі родового множини як результат впливу сусідніх прикметників учений назвав слушним [27, *14*].

Академік Й. Хамм форми *свѣтоу* (замість *свѣта*), *стоудодѣѣниими* (замість *стоудодѣѣнии* або *стыдодѣѣнии*), *п*[*омъи*] *шлєнимъ* (замість *помъишлєниємъ*) в посланні апостола Павла до римлян (с. 1) пояснює впливом чеської мови [94, *65*]. Форму (въ орѫжиє) *свѣтоу* вдається трактувати як давальний присвійний на місці родового. Не слід забувати також, що старослов'янські пам'ятки, хоч і зрідка, засвідчують закінчення *-оу* в родовому відмінку однини іменників *-о-*основ: *длъгоу, мироу, гласоу* та ін. [143, *398*]. Засвідчується в старослов'янських текстах (в поодиноких випадках) і закінчення *-ими* в орудному множини назв *-о-*основ: *оукроими, зълодѣими* [143, *403*]. Отже, ці факти морфології знаходять пояснення і без впливу чеської мови.

У давньоруському тлумачному Апостолі 1220 р. читаємо: ꙗко въ днє бл҃гообразьно ходимъ. нє *козлогласованиими и пиꙗньствиими*. нє *любодѣꙗниими* и *стоудодѣꙗниими*. нє рьвєниємь ни завистию; приѥмлѣтє нє въ соумньнєниѥ помышлениѥмь [7, *194*]. Цей факт відзначає й сам Й. Й. Хамм [94, *64*].

Можливо, що при переписуванні з протографа КЛ під впливом форм знахідного множини *нъи* або інших слів із початковим *н* у пам'ятці з'явилися форми називного множини *нъи* замість *мъи*: *сє нъи* чьстьѭ свꙙтъихъ чьстімъ: сътвори *нъи* радостнъи (6), сє *нъи* пріємлємъ: *на* раздрѣшєниє (23), прѣставлєниѣ *н*ашєго раді: съвѣстоуємь *нъи* (29), *нъи* чьстімъ чьсті *на* вьсꙗ дьні (35). Але не можна заперечувати

інтерпретування *нъи* замість *мъи* як південнослов'янську (болгарську) рису (суч. болг. *ние*) [145, *30*]. Форма *нъи* в ролі займенника першої особи множини в називному відмінку виявляється, наприклад, в Енинському апостолі XI ст. [39, *215*].

Словотвір пам'ятки досить повно вивчила Т. Б. Лукінова. Вона дійшла висновку, що більшість словотвірних типів і моделей, представлених у КЛ, є праслов'янськими й відомі в інших слов'янських мовах [30, *33—44*].

Синтаксис КЛ вивчений дуже мало. Один із перших дослідників КЛ М. К. Грунський виділив у пам'ятці знахідний часу (*лѣта огрѩджцѣ*), давальний самостійний *(ходатаѩцю... климєнтоу)*, місцевий відмінок безприйменниковий (*цѣсарьствѣ*), давнє дієслівне керування [11, *III, 50*]. В. Мареш звернув увагу на давальний адномінальний — *іжє оутѩжє бъиті блаженоумоу апостолоу твоємоу пєтроу.. подругъ* [38, *19*]. Варто відзначити повторення прийменника перед постпозитивним прикметником: цѣсаритъ *съ* отьцємь і *съ* свѩтъимь (20), що в старослов'янських текстах, перекладених із грецької мови, зустрічається надто рідко.

Відхилення від узвичаєних форм деякі вчені кваліфікують як грубі помилки [94, *73, 74, 81*]. Та вони можуть бути недоглядами переписувачів, а не помилками первісного перекладача.

У пам'ятці спостерігається розмаїтість (чотири способи) у перекладах латинського кон'юнктива [118, *227—236*].

Лексичний склад КЛ мало привертав до себе увагу дослідників. Особливості лексики КЛ здебільшого інтерпретувалися в плані походження пам'ятки для визначення місця й часу написання її. Пріоритет у вивченні словника КЛ належить Г. В. Ягичеві. Обгрунтовуючи свою думку про паннонсько-словенське походження первісного тексту КЛ, він зазначив, що

такі вирази, як *лѣта огрѧдѫцѣ* (annua), *чьсть* (dignitas, solemnitas), *инокость* (peregrinatio), *рѣснотивьнъ* (certus), *врѣснити сѧ* (inveterescere), *оутѧгнѫти* (dignare, promerere), *изволити* (dignari), *помиловати* (misereri), *оупъваниѥ* (fiducia), *вънѧти* (capere), *исправити* (corrigere), *заклєпѫ* (recludere), *лѫкавьство* (malitia), *бальство* (medicina), *заповѣдь* (mandatum), *присно* (semper), повністю вкладаються в старослов'янський словник найдавнішого періоду, відбиттям якого є хорватський глаголізм [97, *12*]. З цим твердженням погоджується чеський славіст В. Вондрак [145, *39—40*].

О. І. Соболевський натомість розглядав лексику КЛ у контексті моравського походження пам'ятки, в плані західнослов'янської редакції старослов'янської мови. Він відзначив низку слів, ужитих для перекладу тих же латинських лексем, що й у перекладі Бесід папи Григорія (Двоєслова) (автор подає їх у східнослов'янській транскрипції): *законьникъ* (sacerdos), *инокость* (peregrinatio), *приносъ* (hostia, oblatio), *утягнути* (promerere), *благословестити* (benedicere), *вьсемогый* (omnipotens), *земльскъ, туждь, въкупьнъ* (при *въкупѣ* в Бесідах), звернув увагу на терміни *мьша* (missa), *оплатъ* (oblata), *прѣфация, въсудъ* (communio), *рования* (munus — неясного походження), прикметник *рѣснотивьнъ*. Християнська термінологія, загалом кирило-мефодіївська — *неприязнь* (diabolus) і т. ін., антропоніми в грецькому забарвленні, незадовільність перекладу наштовхували вченого на думку, що переклад КЛ та Бесід зроблені тією самою особою [66, *161—162*]. Пізніше вчений збільшує список слів, спільних для КЛ і Бесід, відносячи до таких, між іншими, слова: *лѣта обидѫцѣ* (annuus), *чьстьнь* (venerabilis), *заклепе* (reclusit; в Бесідах — clausit), й доходить до попереднього висновку [65, *92—94*].

М. К. Грунський крім запозичень із латинської мови *(мьшѣ, оплатъ, прѣфациѣ)* виділяє *литиѣ*

(supplicatio) [11, *III, 47*], джерелом якого ніби є грецьке λιτή «молитва, прохання». Та хибне тлумачення слова *вълитиє* (4) як сполуки *въ литиѣ* [11, *III, 35*] ніхто з наступних учених не прийняв (слов'янським *вълитиє* перекладено лат. libamen «жертва»). Слов'янським еквівалентом запозиченого *оплатъ* є лексема *приносъ*. Він підкреслює, що термін *мьша* (поряд із *литоргиꙗ*) вживається в Мирославовому євангелії, тому його не можна відносити до паннонізмів. М. К. Грунський, власне, не заперечує, що слова *рѣснотівьнаѣ, върѣсні сѩ* є паннонізмами. М. К. Грунський виділяє також лексеми *животъ, нєбєсьскъ, раді,* які визнаються давнішими, ніж *жизнь, нєбєснъ, дѣлꙙ, радьма.* Давніми вважає дослідник також слова: *бальство* (21), *цѣсарітѣ* (20), *цѣсарьствѣ* (20), *нєпріѣзнінъ* (22), *папєжа* (1), *поганьскъимъ* (20), *законьніка* (3), *жѩдаємъ* (10). Прикметник *вьсємогъи* він трактує як кальку латинського omnipotens. Іменник *інокость* учений відносить до рідкісних слів [11, *III, 43—47*]. Та не всі зазначені слова однаково давні.

С. М. Кульбакін у КЛ відзначив слова, що «вказують на західнослов'янські області»,— *оплатъ, прѣфациѣ, мьша, папєжь, рѣснотивьнъ, цирькы, ціркъвє* (!). На його думку, *оупъваниѥ, въсѫдъ, заклєнѫти (заклєпє),* мабуть, є лексичними архаїзмами [26, *28*].

Окремі лексичні й семантичні розходження між апракосними євангеліями й КЛ дослідив Б. Арнім [86, *502—503*].

Словенський лінгвіст Р. Нахтігал звернув увагу на деякі слова КЛ, зокрема на *въсѫдъ* і *рованиu,* які він трактував як запозичення з давньоверхньонімецької мови [122].

Цікаве спостереження зробив Й. Вашіца. Доказом того, що КЛ — переклад із латинської мови, він вважає передачу латинського дієслова circumtego

через *циркънаѣ тврьдь* (21), а circa (moralitatem) через *ціръкъвє* (29) внаслідок звукової подібності латинських слів до слов'янського [138, *76*; 139, *15—16*] (справді, circumtego — «покривати навколо», circa — «навколо, біля»; слід додати, що ст.-сл. *тврьдь* — «небесне склепіння; укріплене місце»).

М. Вейнгарт, обстоюючи моравське походження місалу, твердив, що латинізми (mьša, papežь, prěfacija, oplatъ, poganьskъ), антропонім Felicita та калька vъsǫdъ при латинському communio могли функціонувати і на іншій західнослов'янській території, куди сягала діяльність німецько-латинських місіонерів, зокрема в Паннонії. Автор залишає можливим паннонське походження прикметників cirkъnaě, rěsnotivьnaja, дієслово в формі наказового способу vъrěsni sję. Натомість решту слів, що їх Г. Ягич та інші дослідники визначають як словенізми чи паннонізми, він кваліфікує територіально невизначеними [146, *37*].

Я. Станіслав погоджувався з думкою тих славістів, які іменник neprijaznь "diabolus" зараховують до характерних великоморавських чи паннонських лексичних особливостей. У зв'язку з присвійним прикметником neprièzninъ в КЛ автор навів відповідний іменник nepriaznik «чорт» у словацьких говорах. В словацькій мові функціонує дієслово prizriet' «стерегти, наглядати» — паралель до prizьrěti в КЛ [73, *20—21*; 131, *230—232*]. Останнє слово вживається і в закарпатських українських говорах — *призира́ти* «наглядати, стерегти».

Невелика студія Р. Оті присвячена словам *мьшѣ, нєприꙗзнь, оплатъ, папєжь, поганьскъ, прѣфациѣ, ровании, въсѫдъ, въсємогыи, законьникъ,* які вчений інтерпретує в плані латинських і староверхньонімецьких запозичень і кальок [87, *3—6*].

Слова й терміни *вьсємогъи, оплатъ, папєжь, ровании, прѣфациѣ, мьшѣ* деякі славісти відносять

навіть до докирилівських чесько-моравських лексем [38, *21*].

У вивчення лексичного складу КЛ винятково вагомий внесок зробив Й. Й. Хамм [94].

Лексичні особливості пам'ятки майже сто років є об'єктом наукових дискусій, але проблема лексичного складу КЛ залишається актуальною й далі.

До характерних слів КЛ, які фіксуються лише поодинокими старослов'янськими текстами, відноситься термін *въсждъ* «причастя» (4, 7, 11 і т. д.) (в інших текстах — *брашьньцє, комъканиѥ, оплатъ, причастиѥ*) [130, *I, 350*]. Г. В. Ягич приймав за корінь слова *въсждъ* прислівник *вьсждоу* «всюди» (те, що є скрізь, спільне для всіх) [97, *11;* 101, *142*]. Але така етимологія суперечить фонетичному складу початку слова, який засвідчують найдавніші фіксації лексеми,— *ъ* після *в*. О. О. Шахматов відкрив слово *въсоудъ* у житії Мефодія в Успенському збірнику XII—XIII ст. У його інтерпретації текст пам'ятки читається: да боудеть отълоученъ не тъкъмо *въсоуда* но и црькве донде сѧ исправить [133, *141*] [16]. Він допускає, що лексема *въсждъ* — дослівний переклад грецького ἔγκρισις, а з цього випливає, що: 1) автор житія мав у розпорядженні лист папи Адріана в грецькому перекладі, 2) глаголичний місал, можливо, виходить із грецького перекладу латинського оригіналу. О. О. Шахматов підкреслив, що термін *въсждъ* вказує на зв'язок між житієм Мефодія, КЛ та Віденськими листками [133, *141*]. У відповідь О. О. Шахматову Г. В. Ягич писав, що значення грецького ἔγκρισις дуже далеке від слов'янського. Існування грецького зразка (оригіналу) листа Адріана і КЛ дослідник уважає неймовірним [101, *141*].

---

[16] За О. О. Шахматовим, слово *въсоудъ* в житії Мефодія виділяє й П. О. Лавров [29, *74*]. В останньому виданні Успенського збірника це місце інтерпретується інакше: Да боудеть отълоученъ. нъ тъкъмо *въ соу даны* црькве... [79, *194*].

М. К. Грунський висунув гіпотезу, за якою *въсѫдъ* являє собою поєднання прийменника *въ* з іменником *сѫдъ* [11, *III, 47*]. Цей погляд поділяли й інші вітчизняні вчені.

Р. Нахтігал намагався пояснити *въсѫдъ* як запозичення старонімецького wizzod «закон, заповіт; причастя» [122, *5*], але М. К. Грунський ставить під сумнів таке припущення [14, *24*].

Як субстантивовану синтаксичну сполуку *въ сѫдъ* «суд» схильний пояснювати досліджуваний термін Й. Хамм. Щоправда, вчений не виключає можливості походження іменника від дієслова *въсѫдити сѩ* в значенні “iudicari” («судити») [94, *40, 72—73*]. Тлумачення лексеми як віддієслівного деривата видається більш імовірним. В старовинному перекладі (можливо, XI ст.) хроніки Георгія Амартола засвідчується дієслово *въсоудити сѧ* з семантикою «бути прийнятим, включеним, уведеним у склад чого-небудь»: всемь искоушаѥмъ бываѥть, и ꙗвивыисѧ достоинъ и ключимъ то въ с҃тоє стадо *въсоудивъсѧ* и преже всѣхъ клѧтвоу истѧзають [21, *I, 229*] (пор. ще ст.-сл. *посѫдити* «добитися, придбати», *посѫждениѥ* «досягнення, надбання»).

Дієслово *въсоудити сꙗ (въсѫдити сѧ)* слов'янського перекладу є відповідником лексеми ἐγκρινέσθαι грецького оригіналу [21, *III, 60, 223*]. Це ж грецьке слово хроніки Георгія Амартола перекладається за допомогою лексеми *оправьдити сꙗ* [21, *III, 60*]. Споріднене ἐγκρίνω має значення «вибирати», «признавати, вважати», «вважати гідним, зараховувати», а іменник ἔγκρισις – «схвалення, прийняття на конкурс для одержання нагороди».

Дериват давньослов'янського слова *въсѫдити (сѧ)—въсѫдъ* був вжитий для перекладу безеквівалентного християнського терміна. Як віддієслівний іменник пояснює цей термін і П. Скок [129, III, *356*] (пор. сербохорв. *усуд* «доля, фатум», *усудити се*

«наважитися, насмілитися», словен. usoda «доля», usoditi se «наважитися», укр. діал. закарп. *ýсудити* «видворити»). Етимолог вважає, що словом *въсѫдъ* перекладається грецьке ἔγκρισις "approbatio, sanctio" («одобрення, признання, затвердження; підтвердження», «непорушний закон, постанова»).

Можливо, в християнському контексті слов'янське дієслово стало вживатися в значенні «бути прийнятим, приєднаним до тих, котрим дозволяється причастя (євхаристія)», а відповідний дериват — іменник *въсѫдъ* — «причастя; те, чим причащають». Термін *въсѫдъ* має явно південнослов'янське походження. Щодо співвідношення слів *въсѫдъ* і *въсѫдити(сѧ)* пор: *причѧстиѥ* «(спів)участь», «причастя», *причѧщєниѥ* «(спів)участь, співавторство, приналежність, прийняття», *причѧщати(сѧ)* «приєднувати, робити учасником», «брати участь в чому-небудь, приєднуватися до кого-небудь», «причащати(ся)». У КЛ ця лексема фіксується в етимологічно правильній формі, а в Віденських листках у пізнішій формі — *вьсоудъ* [100, *12*].

До етимологічно малопрозорих слів КЛ відноситься також термін *рованиı* «дар, приношення» (2). Г. Ягич (а за ним інші дослідники) припускав, що в протографі пам'ятки склад *да* було пропущено для наступного написання його ініціальними літерами, однак переписувач КЛ із недописаного зробив незрозуміле *рованиѩ* замість *дарованиꙗ* [100, *54—55*]. І. І. Срезневський подав у своєму словнику реєстрове *рованиѥ* із знаком запитання, екземпліфікуючи його цитатою із служби св. Вячеславу: Истачаѥши цѣльбамь *рованиѥ* (Новгород. мінея XII ст.) [69, *III, 126*]. Р. Нахтігал спробував пов'язати *рованиѩ* із староверхньонімецьким *arwanī «пожертви, милостині» [122, *28—30*]. Й. Хамм пояснює лексему як девербатив від *ръ-ти — ровати — рыти* [94, *69*]. *Рованиѥ* в каноні св. Вячеславу, очевидно, має значення «дар, здатність»: истачаѥши цѣльбамъ *рованиѥ* — «точиш дар (здат-

ність) для (ви)лікування» (пор. у службі св. Вячеславові вирази: вьсѣмъ... даѥши исцѣлѥниѥ; исцѣлѥниꙗ всѣмъ... подаваꙗ[144, *171, 175*]).

Не однозначна й етимологія іменника *инокость* (3) «мандрування по чужині», який засвідчується тільки КЛ та Бесідами папи Григорія (в цій пам'ятці фіксуються й деривати *инокостьникъ* «мандрівник», *инокостьнъ*, «що мандрує по чужині, чужий», *инокостьство* «мандрування по чужині, вигнання»; замість останнього в деяких списках виступає *иноплѥмѥньство* [130, *I, 772*]). Виразний відповідник старослов'янського слова функціонував і функціонує в сербохорватській мові: *инокост* «самотина», *ино(к)остан* (із XVII ст.) «сам, одинак у хаті», «той, що живе поза родовою общиною», *инокосник* «одноосібник» та ін. В основі цих слів убачають *инокъ(инъ)* [129, *I, 720*] (пор. також розгляд ст.-сл. *инокость* у статті *инокъ* [5, *II, 80*]). Не виключена можливість що *инокость* — композит із основ *инъ* «інший» і *кость* у значенні «порода, плем'я» (пор. згадане вище *иноплѥмѥньство*): «Родъ Татарескъ *кость* не наша: что се есть намъ за племя» [69, *I, 1297*] (пор. також укр. *чужа кістка* «про когось кровно нерідного» [60, *IV, 169*]. Незалежно від етимології лексему можна інтерпретувати як південнослов'янську, а не чесько-моравську (до того ж специфічну) [38, *21*], бо слідів цього слова у чеській (та словацькій) мові не виявлено.

Лише здогадно (за Г. В. Ягичем) *въръснити сѧ* (26) перекладають як «вкоренитися» [130, I, *319*]. Такий дериват — гапакс у старій слов'янській писемності. Й. Хамм звертає увагу, що інфінітив при написанні *въръсни сѧ* може бути *връснѫти сѧ* [94, *75*]. Близьку за структурою і значенням лексему до засвідченої в КЛ зберігає словенська мова — uresničiti se «справдитися, здійснитися» (пор. res «істинний, дійсний, правдивий», resnica «правда»). Семантичну паралель до *въръснити сѧ* фіксує

Супрасльський рукопис — *въправьдити сѧ* «досягти справедливості» [130, *I, 316*].

Термін *мьшѣ* «мша, меса, західнохристиянська літургія» засвідчується небагатьма іншими старослов'янськими пам'ятками [130, *I, 257*]. Слово поширене в північно-західному ареалі південнослов'янських мов, тому справедливо виключається із складу богемізмів [94, *74*].

Термін *оплатъ* (1, 6, 9 та ін.) «тоненький круглий коржик, спечений із прісного тіста, який вживається в західній християнській церкві для причащання; облатка» в старослов'янській писемності є гапаксом. Походить із латинського церковного oblatum; p на місці b указує на старонімецьке посередництво. В демінутивному варіанті oplatec вживається в чеській і польській мовах. Через посередництво поляків і чехів термін став відомий і в Київській Русі: служать бо ѡпрѣсноки рекше *ѡплатки* [55, *86*]. Вважається, що в КЛ це — богемізм [113, *416*], однак слово могло мати в давнину й ширший ареал (пор. словен. oblat, oblatek).

У контексті «вънѫтрьнѣѣ нашѣ очисті ѣже нъи *соушѩтъ* грѣхъи нашімі» (12) дієслово *соушити* виступає в непрямому значенні. Із близькою до цієї семантикою — «виснажувати, висушувати» — лексема засвідчується в перекладі XI ст. XIII слів Григорія Богослова (Назіанзіна): Плъть въздрьжаниѥмь *сушити* [69, III, *634*] (пор. у Данила Заточника: трясца бо... пустить, а зла жена и до смерти *сушит* [61, *69*], болг. *суша, изсушавам душа* на някого «вимотувати душу кому-небудь», укр. *сушити голову* «турбуватися»).

Ужите в незвичайному значенні слово *заклєнѫти* (1 ос. одн. *заклєпѫ*) (26) «розкувати, визволити» (власне значення «заперти, замкнути, заключити, ув'язнити») має тепер паралелі у північно-західній частині південнослов'янського ареалу [94, *75*]:

zakleniti «замкнути», zaklipat «зачинити», otklipat «відчинити» тощо [129, *II, 95*]. Фіксується не тільки старослов'янськими пам'ятками, але й «Повістю временних літ»: си суть людье *заклепении* Александро(м) [55, *235*]. Можливо, копіїст КЛ помилково написав *заклєпє* замість *разклєпє* чи *изъклєпє* «визволив, розкував» або навіть *із заклєпъ*.

Академік Й. Хамм до богемізмів відносить *приспѣти* (33) (пор. чес. přispěti na pomoc) [94, *38, 76*]. Однак це дієслово, очевидно, в пам'ятці вживається з праслов'янським значенням «приїхати, прийти, приспіти», пор. давньорус. *приспѣвати, приспѣти* [69, *II, 1456*].

Дієслово *отъплатити* (36) (в інших ст.-сл. пам'ятках звичайно вживається *въздати*) ніби вказує на чесько-моравський ареал [38, *21*], але воно із специфічним значенням притаманне словенській (odplačati «виплачувати частинами», odplačati na obroke «виплачувати в розстрочку, давати виплату») та сербохорватській (*отплатити* «виплатити, заплатити частинами») мовам.

Отже, в усьому суттєвому, питомо слов'янському лексика КЛ має яскраво виражений південнослов'янський характер.

Відкрита А. Капустіним пам'ятка стала відомою широким колам наукової громадськості в серпні 1874 р. під час III Археологічного з'їзду, до якого було приурочено виставку старовинних предметів. Про перше знайомство з пам'яткою І. І. Срезневський писав: «На виставці, відкритій на археологічному з'їзді, є немало чудових речей, що досі були невідомі, в тому числі й цей маленький зошит, про який я, власне, не мав уявлення, поки не ввійшов у залу виставки рукописів. Цей глаголичний рукопис із семи аркушиків. Він був доставлений із Єрусалима архімандритом Антоніном, відомим різними важливими розвідками й відкриттями» [70, *269*].

Трохи інакше про перше ознайомлення наукової громадськості з КЛ розповідає Й. Коларж. Він повідомив, що для учасників III Археологічного з'їзду були організовані екскурсії по Києву. Під час екскурсій по Подолу в бібліотеці Київської духовної академії увагу учасників привернув старовинний глаголичний місал. На одне з засідань з'їзду пам'ятку приніс І. І. Срезневський, який коротко ознайомив із нею присутніх науковців. Після цього, під кінець з'їзду, рукопис під № 58 «б» потрапив на влаштовану з нагоди з'їзду виставку старожитностей. При глаголичних листках позначено дату: XIII або XIV ст. [104, *192—193*]. І. І. Срезневський приїхав на з'їзд із доповіддю «Св. Софія цареградська за описом руського паломника XII ст.» [75, *I, 95—109*]. Він прочитав реферат «Про глаголичний рукопис, що зберігається в Київській духовній академії», в якому виклав свої спостереження над манускриптом. Видатний археограф не відніс цей глаголичний текст до найдавніших знаних тоді старослов'янських пам'яток (можливо, дату, позначену при листках на виставці рукописів, підказав він). І. І. Срезневський виявив близькість КЛ до Празьких глаголичних уривків, через те що в них представлені деякі риси «чесько-моравського наріччя» (*з*, а не *жд*; *ц*, а не *шт, вы-* у слові *выповѣди*[17]). Учений помітив, що перша сторінка пам'ятки відрізняється від решти й почерком і правописом (тобто звуковими особливостями). Зіставивши глаголичні листки з якимось друкованим збірником мес, І. І. Срезневський дійшов висновку, що пам'ятка є частиною «римсько-католицького місалу» [70, *274*—275].

У матеріалах III Археологічного з'їзду І. І. Срез-

---

[17] В. Макушев недаремно відзначив, що «через спішність приготування реферату в повідомлення вкралися деякі неточності, зокрема слово *выповѣди* (замість *въ исповѣди*?), в рукописі якого немає» [35, *64—65*].

невський опублікував пам'ятку в кириличній транскрипції (через те що в Києві не було глаголичних шрифтів) під заголовком «Список із оригіналу давнього глаголичного місалу Київської духовної академії кирилівськими буквами». Публікація супроводжується археографічно-лінгвістичним коментарем. Учений відзначив, що пам'ятка починається читанням із Апостола, але молитву, яка вміщена після нього, І. І. Срезневському не пощастило ідентифікувати. Він припускав, що це, можливо, молитва з меси. Крім уже відзначених у рефераті «чесько-моравських» фонетичних рис, публікатор КЛ звернув увагу на деякі особливості граматики й лексики, в тому числі *силоѭ ...наслѣдоуємъ* замість *силѫ*, *рованіѩ* (на думку І. І. Срезневського, через недописання замість *дарованиѩ*), *въсѫдъ*, *подась* (замість *подаси* або *подазь*), *ціркънаѣ твьрдь* замість *ціркъвьнаѣ*, *молитвами вьсѣхъ нєбєськъіхъ сілахъ* замість *силъ* (може, внаслідок описки) та ін. [72, *185—197*].

Основні положення цього коментаря автор опублікував раніше — в 1876 р. при першій публікації тексту в глаголичній транслітерації, де паралельно подається кирилична транскрипція. Щоправда, пам'ятку надруковано не цілісно, а двома частинами (перерваними описами й публікаціями інших пам'яток) під заголовками: «Глаголичні уривки з книги Апостольських читань» [71, *490—493*], «Римсько-католицький місал у давньому глаголичному списку» [71, *529—545*]. Відхилення від очікуваних форм і сло́ва, що в опублікованих до 1876 р. старослов'янських пам'ятках не зустрічалися, в тому числі *въсѫдъ* "communio", *ипокость* (неправильно вичитане *инокость*), публікатор назвав «странностями» [71, *544*).

Перший видавець і дослідник КЛ загалом влучно охарактеризував їх особливості на тлі старослов'янського письменства, але про місце й час створення пам'ятки конкретно нічого не сказав.

Першу замітку в науковій пресі про КЛ зробив Й. Коларж. Автор також виділив характерні фонетичні риси КЛ (c, z замість št, žd) та «паннонські» слова: parežь (замість papa), oplatъ (середньолат. oblata), mьša (замість služьba), prositi (замість moliti), zakonьnikъ (замість archierejь), o.nebesьskъichъ (замість o nebesьnychъ), po vъsądě (postcommunio), resnotivьnaa (замість istinьnaa) та ін. [104, *194*].

За особливостями палеографії, правопису, мови, перекладу (недостатнє знання латинської мови), змісту і, головним чином, тексту — наявність у ньому префацій (які виявляються тільки в найдавнішому римському місалі VII ст.), що були скасовані десь у X чи XI ст. і з того часу вийшли з ужитку, Й. Коларж датує пам'ятку XI ст. і вважає, що вона чеськословацького походження [104, *197*].

Й. Коларж ще раз повернувся до питання про давність пам'ятки при публікації в 1878 р. повного тексту місалу КЛ (у латинській транскрипції з додатком необхідних кириличних букв) [103, *335—339*]. До деяких молитв він надрукував паралелі з глаголичного місалу 1528 р. та з латинського тексту сакраментарія папи Григорія. Автор повторив свою аргументацію щодо датування й уточнив думку про походження пам'ятки: вона виникла в колишній Великій Моравії або в Паннонії [103, *344*].

На публікації пам'ятки відгукнувся російський славіст В. В. Макушев, який, відзначивши спільні (зокрема, *з, ц, шч* відповідно до *жд, шт*) й відмінні (літера ħ) риси КЛ й Празьких уривків писав: «Антонінівський місал того ж часу й походження, як і Празькі уривки: старослов'янський оригінал у сербському списку... був принесений у Чехію ченцями-глаголитами в половині XIV ст. і там переписаний чехом» [35, *69*]. Подібний погляд без аргументації він висловив і в рецензії на другу статтю Й. Коларжа [36, *138*].

Відомий славіст Ф. Міклошич, який вважав, що старослов'янська мова виникла на паннонсько-словенській основі, відносив КЛ до «старословенських» пам'яток на тій підставі, що в глаголичному рукописі правильно вживаються носові голосні. Учений припускає існування таких «старословенських» говорів, у яких на місці праслов'янських tj, dj в тих самих словах на тій же території або на різних територіях виступали паралельно різні рефлекси: pišta поруч із pica < *pitja, daždь поруч із dazь < *dadjь. Автор не допускає впливу якоїсь однієї мови на звукову систему іншої тільки в одному явищі. Він заперечує зв'язок із чеською мовою відповідних явищ фонетики КЛ [119, *219*].

У зв'язку з вивченням проблеми походження глаголиці Київськими листками зацікавився чеський мовознавець Л. Гейтлер, який уперше опублікував чотири фотознімки з рукопису. Без достатніх підстав палеограф твердив, ніби цю пам'ятку Антонін знайшов у Єрусалимі, а туди глаголичні рукописи потрапляли тільки з Македонії [93, *153*].

Видатний славіст Г. В. Ягич торкається питання про походження і датування КЛ в кількох своїх працях. У відповідь на твердження Л. Гейтлера про те, що бездоганна «староболгарська» мова КЛ виключає можливість пов'язувати їх із слов'янською північчю заради *ц* і *з* (замість *щ* і *жд*), Г. Ягич підкреслив, що правильність церковнослов'янської мови цих уривків — сама по собі, а чехізми (моравізми чи паннонізми) — знову-таки самі по собі [84, *138*]. Він писав, що старослов'янська мова в Моравії була елементом прийшлим, бо представниками її виступали солунські брати, тому мова КЛ не є справжньою живою мовою Моравії або північної Паннонії X ст. Однак у пам'ятці, як у дзеркалі, відбиваються яскраві сліди її історичного зв'язку з живою мовою Моравії (чи Північної Паннонії) IX або X ст.

незалежно від того, чи збережений манускрипт написано на півночі чи на півдні (в Македонії, Далмації, на островах Адріатики; південне походження списку Г. Ягичу видається більш імовірним), хоча в ньому уціліли залишки його північного оригіналу [84, *138*].

Невдовзі після цього, в 1890 р., Г. В. Ягич опублікував пам'ятку (у кириличній транслітерації) разом із Віденськими листками (уривками). Публікація супроводжувалася глибоким палеографічним та лінгвістичним дослідженням.

Г. Ягич підкреслив спільні елементи КЛ і Віденських листків: вони мають аналогічний зміст (уривки з місалів римського обряду), обидві пам'ятки написані глаголицею, формат їх — мала вісімка. Але КЛ відрізняються великою давністю й чистотою мови (незважаючи на великоморавські нашарування) та старовинністю шрифту. Батьківщиною КЛ є область «чесько-моравсько-словацької» мови, а Віденські уривки походять із ареалу хорватської мови. КЛ учений датує XI ст., а Віденські уривки — XII ст. Він не виключає можливості й пізнішого датування КЛ, однак говорить, що з погляду особливостей мови й палеографії пам'ятка є старішою, ніж Сінайський псалтир і Сінайський требник (евхологій), Охридський уривок [100, *1—2, 5*]. Г. Ягич прагнув довести, що слов'янсько-латинська меса відноситься до часу діяльності Мефодія. Поза всім, він ще раз звертає увагу на те, що в житії Мефодія на позначення церковної служби вживається характерне «латинсько-німецьке» слово *мьша* (в житії Кирила на видному місці — *литоургиꙗ*). Автор або перекладач житія Мефодія був добре поінформований про те, що в Моравії чи Паннонії богослужіння іменується *мьша*, чим характеризувалася її зовнішня форма (римський обряд) [100, *6—8*]. Г. Ягич підкреслював, що відносить збережений список до XI ст. Оригінал КЛ виник у кінці IX ст. [100, *44*].

Т. Д. Флоринський у зв'язку з цим зробив зауваження, що існує думка про те, ніби автором житій і Кирила і Мефодія була одна особа. Вона не була безпосереднім учнем або свідком діяльності першовчителів. Житія складені не раніше другої чверті X ст., отже, висновки про вживання в них тих чи інших слів можуть стосуватися лише X ст. [78, *167*].

Історія КЛ була предметом постійної уваги відомого славіста В. Облака. Критикуючи думки А. Каліни, який загалом підтримав гіпотезу Л. Гейтлера про македонське походження КЛ, В. Облак зазначає, що А. Каліна не навів переконливих свідчень про с(*ц*) < tj, z(*з*) < dj,šč на місці št у македонських говорах. Не приймає автор і погляду Ф. Міклошича на мову КЛ як на старословенську через наявність у них рис, характерних для моравсько-словацьких діалектів [127, *362*].

Походженню КЛ і Празьких уривків В. Облак присвятив спеціальну працю. Тут дослідник зреферував думки інших учених, зокрема констатував, що Ф. Міклошич, а за ним П. Ф. Фортунатов і Б. М. Ляпунов убачають у КЛ і Празьких уривках відбиття особливого перехідного діалекту від старослов'янської до «чеськословацької» мови [126, *107*], розглянув і відкинув аргументацію Ф. Пастернака, який на основі того, що в цих пам'ятках фіксується z, а не dz на місці dj, твердив, ніби вони походять із чеської території (імовірно, з Сазавського монастиря). В. Облак, як і його вчитель Г. В. Ягич, доходить висновку, що КЛ могли бути написані тільки на моравській землі (в історичному значенні), що на старослов'янському фоні «моравізми» в них є слідами моравсько-паннонської діяльності Мефодія [126, *108—112*].

Б. М. Ляпунов у зв'язку з цим говорив, що можна б пристати до думки Г. Ягича — В. Облака, якби поруч із *з* і *ц* у КЛ не зберігалися характерні особливості

старослов'янської мови, знані з інших пам'яток, коли б *з, ц* виступали непослідовно (як це буває при копіюванні оригіналу, написаного однією мовою, представниками іншої, спорідненої мови), якби в тексті були й інші специфічні риси (фонетичні) (*шч* замість *ск, ст,* відомі в багатьох північних і південних слов'янських мовах). Автор вважає, що неможливо переконливо пояснити, яким чином моравець або чех міг зберегти різницю між носовими й неносовими, *е* та *ь*, і в той же час послідовно замінити *шт, жд* (якщо вони були в оригіналі) на *ц, з*. На основі змісту (служба латинського обряду) місце походження пам'ятки, на думку Б. М. Ляпунова, можна шукати в придунайських областях, близьких до Моравії або Чехії. Вчений допускає, що північна половина старослов'янської групи говорів у свій час доходила до Дунаю й була ніби містком до групи чесько-моравської; можливо, що ця північна частина старослов'янських говорів зникла після приходу угорців, частково асимілювавшись з говорами словацько-моравськими [32, *941—942*]. Такі міркування учений висловлював і раніше, причому гадав, що, коли визнати відбиття в пам'ятці старослов'янського говору, перехідного до говірок чесько-моравських, можна примирити думки Г. В. Ягича й В. Облака про «моравізми» у КЛ з поглядами П. Ф. Фортунатова й Ф. Міклошича про чистоту в них старослов'янської мови [34, *56—57*]. Згодом Б. М. Ляпунов визнав, що жодна з гіпотез його не задовольняє і йому залишається лише вивчати мову КЛ, не висловлюючись категорично про їх батьківщину [33, *254*].

На статтю Б. М. Ляпунова негайно зреагував Г. Ягич, ще раз підкресливши, що текст КЛ у збереженому списку репрезентує не специфічний старослов'янський діалект, а правильну старослов'янську мову з свідомим уведенням у неї одним із переписувачів (скажімо, останнім) *ц,з* замість *шт, жд,* а також

шч < sk, st замість *шт*. Уже сам зміст КЛ (фрагмент місалу, перекладеного з латинського тексту) досить виразно вказує на територію походження пам'ятки. Східна Болгарія й Македонія при цьому повністю виключаються. Такими територіями можуть бути тільки Далмація й деякі області, що лежать позаду неї; потім Паннонія з прилеглими південно-західними районами, нарешті, Моравія з певною частиною Чехії. Первісний текст місалу походить із паннонсько-словенського мовного ареалу. На підтвердження свого погляду дослідник виділяє значний лексичний матеріал із КЛ, що повністю вписується в найдавніший старослов'янський словник *(лѣта оградѫщѣ, чьсть, инокость, въpѣснити сѧ, оутѧгнѫти, изволити, помиловати, оупъвание, вънѧти, исправити, заклєпѫ, лѫкавьство, бальство, заповѣдь, присно)*, рефлекси якого відбиває хорватський глаголізм — безпосередній продовжувач паннонсько-словенської традиції [97, *6, 12*].

В. М. Щепкін відносив КЛ до X ст., але не виключав можливості виникнення пам'ятки і в більш ранню добу (чому не суперечить ні графіка, ні мова пам'ятки). Першу сторінку пам'ятки він датує XI ст. Учений приєднується до погляду Ф. Міклошича, П. Ф. Фортунатова, Б. М. Ляпунова про походження КЛ. На його думку, послідовне внесення західнослов'янських фонетичних рис у пам'ятку суперечить духові й цілям переписувачів усіх епох, а на практиці вимагало б лінгвістичних знань від писаря X ст. Незважаючи на те, що в КЛ автор знаходить відображення давнього перехідного західнослов'янсько-південнослов'янського говору, В. М. Щепкін не вважає необхідним віднесення його до певної місцевості [81, *XVIII—XIX*]. В листі до Г. В. Ягича А. Лескін критикував твердження В. М. Щепкіна як зовсім бездоказове і пристав до погляду адресата [110, 45]. Через деякий час В. М. Щепкін знову висловив думку, що в КЛ пред-

ставлений особливий перехідний старослов'янський діалект, який десь на території сучасної Угорщини межував із чесько-моравськими землями і мав у своїй фонетиці риси, що споріднювали його з західнослов'янськими мовами [82, *24*].

Г. Ягич піддав переконливій критиці міркування В. М. Щепкіна (бо справді існування перехідного західнослов'янсько-південнослов'янського говору ніхто не довів ні тоді, ні тепер) і знову підтвердив свої міркування, висловлені раніше [98, *39—45*].

А. Будилович з огляду на правильне вживання носових у КЛ (які він відносить до X—XI ст.) вважав, що пам'ятка могла виникнути лише в середовищі ринестів (населення, в мові якого функціонують носові голосні звуки) — південних (македонських?) або північних (лехітських), й висунув здогад, що КЛ написані в одній із приадріатичних областей якимнебудь словаком або чехом, котрий жив в середовищі ченців південнослов'янського походження. Разом із цим А. Будилович не заперечує і погляду Л. Гейтлера про македонське походження КЛ [4, *88—89*].

Ігноруючи встановлений факт, що перша сторінка КЛ має пізніше походження, і спираючись тільки на наявність на ній уривка з апостольських послань, А. Михайлов хибно твердить, що пам'ятка могла бути створена не раніше, ніж на початку XI ст., бо до цього часу в складі латинських місалів не подавалися читання із святого письма. Найбільш відповідною датою для КЛ він вважає XII ст. [40, *35*].

Кілька студій про КЛ написав М. К. Грунський. На основі своїх спостережень над накресленнями букв і надрядкових знаків автор спочатку схилявся до думки, що КЛ не копія, а оригінал [11, *II, 56*]. З цієї причини він стверджував, що появу пам'ятки не можна відносити до часів Кирила та Мефодія. КЛ виникли пізніше, хоч вони і є найдавнішою від усіх інших відомих старослов'янських пам'яток [14, *30*].

На відміну від усіх попередніх і абсолютної більшості наступних дослідників КЛ М. К. Грунський окремо розглянув мову пам'ятки на всіх лінгвістичних рівнях. Разом із цим він відмовився зробити висновок про батьківщину пам'ятки, вважаючи, що для визначення місця виникнення КЛ немає достатніх фактів [11, *III, 59—60*], за що йому докоряв рецензент С. М. Кульбакін. Наявність у пам'ятці двох почерків, виділених і М. К. Грунським, свідчить якраз про те, що КЛ — список (копія), а не оригінал [27, *210*]. Рецензент вважає, що в наголосах КЛ немає нічого західнослов'янського, що акцентуація пам'ятки вказує на південне її походження [27, *207, 211*]. «Якщо локалізувати говір із усіма рисами давньої церковнослов'янської мови і разом з тим із *з, ц* на місці праслов'янських dj, tj важко, то не неможливо: болгарські володіння в Дакії в IX ст. межували з південним кордоном Моравської держави» [27, *211*]. І далеко пізніше М. К. Грунський про батьківщину КЛ говорив надто невизначено: «Пам'ятка була переписана або, краще, вживалася серед слов'янства, яке відрізнялося мовою від тієї мови, що покладена була в основу початкової літературної мови» [14, *30*]. Про вік КЛ він писав, що вони репрезентують початкову літературну мову слов'ян. Думку М. К. Грунського про те, що КЛ — оригінал, поділяло небагато славістів; серед них був Г. А. Ільїнський [18, *636*].

Необхідно відзначити великі заслуги М. К. Грунського в популяризації пам'ятки шляхом фотопублікації її тексту [12, 15].

Багато творчих сил віддав дослідженню КЛ Вацлав Вондрак. Спочатку він назвав батьківщиною пам'ятки Карпати, де, очевидно, зберігалася старослов'янська писемність. Та згодом вчений докорінно змінив свій погляд, який намагався обгрунтувати у спеціальному монографічному дослідженні КЛ та Празьких уривків. Він відзначив, що наявність

з, ц на місці *жд, шт* та ін. свідчить ніби про чеське походження КЛ, однак, беручи до уваги той факт, що в пам'ятці написано *тоузимъ* без зміни на повністю чеську форму *цоузимъ,* учений твердить, що в первісному тексті КЛ не було богемізмів, а потрапили вони туди лише при переписуванні. Два почерки в місалі свідчать, на думку вченого, що КЛ — список з іншого оригіналу. На погляд В. Вондрака, пам'ятка виникла в паннонських словенців, коло Балатонського (Бла́тного) озера, де колись княжив Коцел, або, точніше, трохи південніше від цієї території в ареалі кайкавського наріччя; є певні внутрішні зв'язки між КЛ і Фрейзінгенськими уривками, які вказують на те, що обидві пам'ятки походять із однієї території. У великій кількості випадків наголоси і довготи, позначені в КЛ, узгоджуються як із словенськими, так і з сербохорватськими. В. Вондрак розрізняє два шари в пам'ятці: словенський (старіший) і сербохорватський (трохи молодший). На його думку, КЛ виникли в ареалі словенської мови на території теперішньої Угорщини й були переписані на сербській території. Автор виявив *ны* (називний множини) замість *мы* в Клоцовому збірнику. В КЛ це явище спостерігається в кількох випадках, тому, як гадає В. Вондрак, не може бути й мови про те, що КЛ написані десь на півночі, в Чехії. Вживання *ны* замість *мы* свідчить тільки про південне походження їх (у болгарській мові *ны, ныє* — також форма називного множини). У формах родового відмінка *силахъ* (замість *силъ*), *дѣвъ̑, грѣхъ̑* виявляється найочевидніший вплив сербохорватської мови. Все це ніби вказує на певний зв'язок збереженого тексту пам'ятки з сербськими землями, які межували з болгарськими. Форма *цирькъвь* у КЛ має відповідник у словенській мові cirkev (старочеська — cierkev, род. відм.— cěrekve). Вираз пам'ятки *оутѧже бъити* — чисто словенський. Отже, за В. Вондраком, КЛ створені на словенській території, перепи-

сані на сербохорватській, а не на чесько-моравській землі. Учений вважає, що богемізми (чехізми) внесли в листки вигнані з чесько-моравських країв глаголити, які опинилися серед хорватських глаголитів і більш-менш підпали під вплив нового, сербохорватського оточення, однак зберегли (особливо в літературних творах) деякі особливості рідної мови. Богемізми в КЛ вніс чех, що жив на сербохорватській території, найімовірніше при останньому переписуванні пам'ятки. Чеські глаголити могли опинитися в Хорватії після смерті Мефодія (885 р.), коли їх вигнано з Великоморавської держави, тому богемізми КЛ можуть походити лише від кінця IX — першої половини X ст., бо пізніше глаголити з Чехії так масово не переселялися в Хорватію. Особливості мови першої сторінки КЛ, зокрема *е*<*ь*; ъ на місці *ь*, вказують, що вона написана там, де востаннє переписувався місал, або на близькій території в трохи пізніший час [145, *4—45*]. В. Вондрак визнає, що його теорія походження КЛ є трохи модифікованою думкою А. С. Будиловича [145, *40*]. Дещо в ній є й від теорії Г. Ягича.

Рецензуючи монографію, Ю. Ф. Карський мав підставу писати, що міркування В. Вондрака малодоказові. Одночасно він висловив варту уваги думку про те, що засвідчений на першій сторінці пам'ятки уривок із Апостола (незважаючи на те, що писаний він іншим почерком і в його тексті немає богемізмів) складає одну частину старовинного місалу. А раніше XI ст. в латинських місалах, що служили оригіналами для слов'янських глаголичних місалів, не було читань із святого письма (вони входили до складу євангелістаріїв та лекціонаріїв) [24, *605—606*].

Основних положень В. Вондрака про КЛ не сприйняло багато інших славістів, зокрема Г. А. Ільїнський. «Якими б загадковими не були деякі особливості мови Київських уривків, ніщо... не дає права при поясненні

їх виходити з яких-небудь інших мов, крім давньоболгарської й давньочеської» [20, *637*]. Лексичний критерій для рецензента малопереконливий: не можна поручитися, що *циръкъвь, оутѧже, рѣснотивьнъ* не зустрічалися в якомусь південночеському чи південноморавському говорі. Малодоказовим для Г. А. Ільїнського є й акцентологічний матеріал: потрібно довести, що в X ст. словенський наголос був такий же, як тепер, не кажучи про те, що більшість випадків, де В. Вондрак бачить словенський наголос, можна приписувати й староболгарській мові. Зовсім зайвою є теорія сербохорватського нашарування в КЛ; називний множини *ны* міг проникнути в пам'ятку з якоїсь говірки болгарської мови [20, *638*].

В. Пархоменко в 1913 р. висловив неправдоподібну гіпотезу про те, ніби КЛ є пам'яткою короткочасного панування в Києві польського католицизму. При цьому він грунтувався на здогаді О. І. Соболевського про польське походження КЛ. О. О. Шахматов спростував версію В. Пархоменка й нагадав, що зв'язок глаголичного місалу з Києвом випадковий; пам'ятку знайдено в Палестині, куди вона могла потрапити не тільки з давньої Русі, але і з Чехії, Моравії, Македонії, Афону і т. д. [80, *340, 341*].

На думку О. Лескіна, в силу того, що КЛ відбивають латинський обряд, вони мали виникнути на слов'янському заході [111, *XXVII*].

Окрему статтю про особливості мови КЛ опублікував М. М. Дурново. Фактам заміни старослов'янських звукових форм чеськими він знаходив аналогію в подібних замінах їх живомовними рисами в давньоруських пам'ятках. М. М. Дурново дійшов висновку, що переписувач одного із протографів КЛ говорив слов'янською мовою, в якій носові голосні ще не збіглися з неносовими, але в якій на місці праслов'янських dj, tj і stj, skj, sk' з'являлися звуки z, c, šč; цей протограф переписала особа, в мові якої ǫ перейшов в u, однак

вона так ретельно скопіювала текст, що ця риса в збереженому списку виявилася тільки один раз — *нєбєсьскоуѭ*. Не виключено, що таке написання було вже в попередника останнього переписувача КЛ. У такому разі наведений приклад не свідчить про перехід всякого ǫ > u в мові писаря, хоч може бути вказівкою на те, що в певних випадках такий перехід відбувався. Питання про те, чи був чехом переписувач КЛ або той із його попередників, котрий вніс у текст *з, ц, шч* замість старослов'янських *жд, шт,* розв'язується (але не обов'язково) позитивно, якщо допускати, що в чеській мові в той час, коли провадилася ця заміна, носові голосні ще не збіглися з неносовими [16, *219—227*]. Точніше про час виникнення або останнього переписання пам'ятки вчений прямо не говорить.

Згодом М. М. Дурново писав, що КЛ репрезентують чесько-моравський варіант старослов'янської мови, який, однак, відхилявся вже від старшої кирило-мефодіївської традиції (болгарський варіант цієї мови представлений як власне болгарськими, так і македонськими, сербськими й давньоруськими пам'ятками). КЛ віддалені від часу діяльності Кирила й Мефодія, можливо, на цілих сто років [17, *2—3*]. Своєрідна передача рефлексів праслов'янських dj, tj, stj, skj у цьому варіанті, безсумнівно, виникла на чесько-моравському грунті. Поодинокі моравізми в Маріїнському євангелії, Сінайському псалтирі, Клоцовому збірнику показують, що на Балканський півострів проникали манускрипти, створені моравцями або для моравців. Можливо, такі рукописи туди доставили ще в кінці IX ст. учні Мефодія, хоч ці ж учні принесли з собою і тексти, писані первісною орфографією, вживаною Кирилом до подорожі в Моравію, які не зазнали систематичної моравізації [17, *5—6*].

Цікаві висновки про вік і місце написання пам'ятки на основі дослідження абревіатур зробив Г. Чремошник. КЛ характеризуються найменшою кількістю скорочених

написань (їх лише п'ять — *б͠ъ, г͠дь, і͠съ, х͠съ,* а також *б͠ца*) з усіх старослов'янських пам'яток. Дуже обмежена кількість абревіатур була в найдавніших грецьких текстах. У них скорочувано майже ті самі лексеми, що й у КЛ (інші «священні імена» писано повністю) [91, *491, 493*]. Відомі й латинські рукописи, в яких скорочувалися тільки слова deus, dominus, Jesus, Christus. Абревіатура від прикметника sanctus почала вживатися тільки в V ст., а до VI ст., напевне, не мала загального поширення. Слово *свѧтъ* пишеться повністю і в КЛ. Перекладач КЛ або не знав нової латинської орфографії, або скоротив лише ті слова, що були написані скорочено в латинському оригіналі. Латинський оригінал V—VI ст. міг зберегтися там, де в цей період існувало латинське богослужіння, але в часи перекладача воно не функціонувало. Г. Чремошник доходить висновку, що старовинний латинський текст, мабуть, зберігався в Македонії — батьківщині Кирила і Мефодія. Отже, архетип КЛ створений у Македонії і принесений у Моравію.

Переклад міг бути зроблений у перші роки праці Кирила й Мефодія. Очевидно, в Кирила були певні причини взяти для перекладу старовинний місал, правовірність якого не могла стати предметом дискусії [91, *494—495*].

На думку Л. Арасимович, регулярне внесення відомих чеських рис у фонетику КЛ при повному збереженні старослов'янських промовляє за те, що c, z, šč внесені в потрібних випадках навмисно [2, *22—25*]. Як уже згадувалося, Г. В. Ягич також вважав, що ці особливості свідомо введені в текст чехом. Дослідниця ж висуває нову гіпотезу про те, що чеські мовні особливості (z, c, šč) замість рідномовних (*жд, шт*) вніс перекладач чи переписувач болгарин — сподвижник Кирила і Мефодія — з метою наблизити свою мову до мовлення навколишнього населення для більшого успіху своєї місії. У надрядкових знаках

КЛ виявляються прийоми грецької правописної школи VIII — IX ст., а з ними найкраще міг бути обізнаний саме болгарин. Авторка не виключає можливості того, що перекладачем меси, списком з якої є КЛ, був сам Мефодій [2, *26—27*].

К. Мольберг, який виявив у італійському місті Падуї латинський прототип (але не оригінал) КЛ, допускав, що протограф слов'янської пам'ятки відноситься до кирило-мефодіївської епохи, а переклад місалу здійснив сам Кирило-Костянтин під час перебування в Римі (868—869) незадовго до своєї смерті [120, *223*].

У рецензії на студію К. Мольберга Б. Арнім висловив думку, що КЛ безсумнівно є списком із давнішого оригіналу. Він звернув увагу на різницю в лексиці КЛ і старослов'янського євангелія-апракоса. На його погляд, лексичні розходження між пам'ятками з'явилися в процесі одно- або дворазового переписування місалу. Ці розходження якщо не спростовують, то розхитують Мольбергове припущення про те, що текст КЛ переписав сам Кирило-Костянтин [86, *501—503*].

Розглянувши думки деяких своїх попередників, П. О. Лавров писав: «Де могли з'явитися богемізми чи моравізми у такій давній пам'ятці, як Київські листки, коли їх не застосовувати до першої пори слов'янської служби божої в Моравії та Паннонії? На Балканському півострові для цієї пам'ятки й щодо мови й щодо змісту важко знайти місце. Її мову важко відокремити від чесько-моравського краю. Як літургійний текст, перекладений з латинської мови, поза межами Морави або Паннонії вони могли б з'явитися тільки ще в Чехії на півночі і в Хорватії на півдні» [28, *403*].

Н. Ван-Вейк відносив КЛ до пам'яток чеськословацького походження. Він допускає і переклад на моравсько-паннонському грунті чину (встановленого порядку обряду) літургії (місалу), але чи є Київські

(а також Віденські) листки уривками цього перекладу,— невідомо [6, *20, 22*].

Для Р. Якобсона належність КЛ до чеської редакції старослов'янської мови є безсумнівною. Він датує пам'ятку XI ст. [102, *50, 51*].

Й. Вашіца, високо оцінивши переклад, у якому виявляється сильна авторська індивідуальність, висловив (як і К. Мольберг) здогад, що складачем КЛ був Костянтин-Кирило. Він відносить їх до тих перекладів другої половини IX ст., котрі вийшли із вжитку й збереглися тільки в архівах та старовинних збірках. КЛ пройшли шлях із Чехії на слов'янський південь, де також служилася літургія св. Петра, а звідти — в Палестину чи, скоріше, на Сінай [138, *76—77*].

Й. Вайс переклад КЛ також пов'язував з іменем Костянтина-Кирила [137, *102—103*].

Особливо багато уваги КЛ в повоєнний час присвятив М. Вейнгарт, який дійшов висновку, що богемізми були вже в загубленому оригіналі пам'ятки — в першому старослов'янському сакраментарі, що виник у кирило-мефодіївську добу на великоморавській землі. Він висловив також гіпотезу про те, що пам'ятка створена в оточенні Кирила, можливо, при його перебуванні в Римі або незабаром після цього. Та переклад не був власною Кириловою працею. Переклав КЛ моравець або людина, що засвоїла мовлення моравців. З огляду на походження КЛ можна назвати справді першою пам'яткою чесько-словацької церковнослов'янщини [146, *38—39, 43*].

К. Горалек вважає КЛ найдавнішим старослов'янським текстом приблизно першої половини X ст., що репрезентує чесько-моравський тип літературної мови [96, *309*].

Серед джерел новітнього словника старослов'янської мови КЛ названо найдавнішою пам'яткою, писаною в Чехії у X ст. [130, *I, LXV*].

Р. Вечерка вказав на деякі лексичні й фразеологічні збіги КЛ із пізнішими пам'ятками, що виникли в Моравії й Чехії (меси на честь Кирила та Мефодія, служба св. Вацлаву) [141, *415—416*].

Ян Станіслав прагнув показати, що КЛ відбивають розвиток мови й культурні зв'язки Великоморавії до приїзду в країну Костянтина-Кирила й Мефодія. Центральними осередками її були землі над ріками Морава, Нітра й Дунай. Для з'ясування деяких питань, пов'язаних із мовою КЛ, важливі матеріали виявлено в словацьких говірках. Загалом же Я. Станіслав солідаризується з поглядами В. Облака на походження пам'ятки [73, *5—24;* 132, *221—231*].

У науковій літературі про КЛ давно писалося, що місал починається службою на честь св. Климента, мощі якого Кирило віднайшов по дорозі в Хазарію. Кирило й Мефодій узяли їх із собою, а згодом віднесли до Рима [146, *42*]. Таким чином, св. Климент був наче патроном місії слов'янських першовчителів.

У житії Мефодія (глава VIII) говориться, що папа дозволяє слов'янську літургію, «ꙗкоже ѥсть философъ началъ Костѧнтинъ б҃жиѥю бл҃годатью и з(а) мл҃твы ст҃го Климента». Дехто в цьому вбачає пряму вказівку на місал Київських листків [120]. Розвиваючи цей здогад, дослідники припускають, що переклад-оригінал КЛ здійснив Кирило-Костянтин у Римі з нагоди свята на честь св. Климента (23 листопада 868 р.) [133а, *321—324*].

Цікаво, що як пам'ять про місію Кирила й Мефодія, котрі приїхали до Великої Моравії з мощами св. Климента, в давнину західні слов'яни спорудили кілька храмів у честь цього святого [37а, *3*].

Відома дослідниця глаголичної писемності О. Неделькович відносить КЛ до найдавніших старослов'янських пам'яток взагалі [125, *80*].

Думки Ф. Міклошича, П. Ф. Фортунатова, Б. М. Ляпунова, до яких приєднався і С. М. Кульбакін, про

походження КЛ стали забуватися, і З. Штібер недавно знову заговорив про цілісність мови КЛ як свідчення відбиття в пам'ятці живого слов'янського діалекту, що ним користувалася певна етнічна група, котра географічно може бути локалізована десь на межі чесько-словацької, словенсько-кайкавської й південно-східної частин (!) (очевидно, помилково, замість північно-західної.— *В. Н.*) болгарської території, найімовірніше в Паннонії біля озера Балатон [80а, *106—109*].

Із спростуванням погляду З. Штібера виступив Г. Бірнбаум, заперечивши тезу про цілісність мови КЛ. Дослідник ще раз підкреслив непослідовність у звуковій формі підсилювальної частки. Вона фіксується то як *жє* (напр. *іжє,* 3; *імьжє,* 14; *ѣкъижє*, *такъижє,* 22, та ін.), то як *зє* (гіперизм?) (напр., *тъзє,* 5; *о томьзє,* 12; тогазє, 5, та ін.).

Особливого значення Г. Бірнбаум надає «компромісному» написанню *такозє жє* (19; 32), в чому ніби виявилася безпорадність переписувача КЛ при виборі між ž (< g перед е) та z (< dj), а цього б не було, коли б мова пам'ятки відбивала якесь живе діалектне мовлення. Такого поплутання не допустив би й гаданий фальсифікатор КЛ досвідчений мовознавець В. Ганка [89, *343—344*]. Форму *тоузімъ* (20) «чужим» (дав. відм. мн.) автор також розглядає як видозміну старішої старослов'янської *тоуждимъ.* Специфічні особливості лексики (латинсько-староверхньонімецькі, особливо старобаварські, запозичення, а також слов'янські *рованиѥ*, *інокость* та ін.) вказують, що оригінал КЛ виник на моравсько-паннонській території. Проте, гадає Г. Бірнбаум, фонетичні критерії — непослідовне написання *жє/зє, тоузімъ* — промовляють про те, що збережений список КЛ не належить чехові (моравцю) або паннонському слов'янинові. Форма *тоузімъ* (із початковим *т*) спонукає думати про хорватський мовний ареал або західну Болгарію

(Македонію) (що менш імовірно). Про Хорватію, особливо Далмацію, як місце виникнення КЛ свідчить не тільки те, що йдеться про сакраментар римського обряду, але й прихід сюди частини Мефодієвих учнів після його смерті [89, *346—348*]. Переконливою вказівкою на Далмацію є також перша сторінка КЛ, яка датується XII ст. [89, *347—348*]. Отже, Г. Бірнбаум з новою аргументацією фактично відновлює теорію Будиловича — Вондрака про походження пам'ятки.

Й. Хамм резонно зауважив, що автор залишив поза увагою старослов'янський займенник, який звучав *тъждє*, а не *тъжє* [94, *35—36*]. До цього слід додати, що ще в праслов'янській мові функціонував дериваційний елемент -dje, успадкований багатьма слов'янськими мовами (ст.-сл. *тамождє* та ін., ст.-словен. toje, tomuje і т. д., сербохорв. *такође(р)* та ін.) [105, *309*], тому форми типу *такозє* КЛ не виходять за рамки регулярних замін прастарослов'янських континуантів dj чесько-моравсько-словацькими.

Особливості акцентуації КЛ стали для Ф. Кортландта грунтом для твердження про відбиття в пам'ятці перехідного словацько-хорватського діалекту [106, *1—2*]. Аналогічні думки вже були висловлені Ф. Міклошичем, Ф. П. Фортунатовим та іншими славістами (щоправда, в них ішлося про інші перехідні говірки).

Із появою пам'ятки в славістиці виникла ціла низка проблем, розв'язання яких загалом сприяло не тільки пізнанню складу й мови КЛ, але й з'ясуванню питань про найдавнішу міжслов'янську діяльність Кирила й Мефодія, їх учнів і найближчих послідовників та ін.

Щодо походження специфічних особливостей мови КЛ окреслились дві наукові версії, які в модифікованому вигляді час від часу повторюються аж до

наших днів, а саме: 1) у текст пам'ятки свідомо або ненавмисне введено характерні чесько-моравсько-словацькі фонетичні та інші елементи замість південнослов'янських; 2) у пам'ятці відбивається перехідний західнослов'янсько-південнослов'янський діалект. В обох випадках територією, де виникли або були переписані КЛ, майже одностайно визнається територія колишньої Великоморавської держави, особливо Паннонія.

Немає сумніву в тому, що мова пам'ятки в найсуттєвіших рисах, насамперед лексика,— південнослов'янська. Моравсько-(чесько-)словацькі особливості в фонетиці найпростіше й найпереконливіше, на наш погляд, можна пояснити тоді, коли пристати до гіпотези М. Дурново, котрий прагнув довести, що найдавніша старослов'янська мова грунтується на говорі слов'ян околиці Солуня, в якому відповідно до праслов'янських dj, tj, k't' були не žd' і št', а специфічні фонеми (континуантами яких у сучасних македонських говорах є *ѓ, ќ*). Учений намагався пояснити й виникнення «чесько-моравського» правопису із характерними для нього *з*<dj, *ц*<tj [17, *7—11, 17—18*].

Ідею М. Дурново про походження старослов'янської мови прийняли й розвинули далі М. С. Трубецькой, К. Горалек та інші славісти. М. С. Трубецькой у мові, якою вперше було перекладено культові книги (автор називає її прастарослов'янською), передбачав на місці dj, tj/kt особливі фонеми [136, *81*].

Пристаючи до думки про існування в прастарослов'янській мові d',t' на місці dj, tj, kt, К. Горалек твердить, що ці звуки в Моравії замінено на *з, ц*, а в Болгарії — на *жд, шт* [96, *105—106, 379*]. Окрему студію проблемі рефлексів dj, tj/kt у первісних слов'янських перекладах книг присвятив А. С. Львов. На наш погляд, він остаточно довів, що в прастарослов'янській мові на місці dj, tj/kt були специфічні звуки (автор позначає їх $\bar{d}$', $\bar{t}$'), які в Моравії (історич-

ній) пристосовувалися до місцевого мовлення через заміну їх звуками (буквами) *з, ц*. За А. С. Львовим, відповідно вторинними є і *жд, шт,* якими характеризується болгарська редакція старослов'янської мови [31, *68—69*]. Написання *дазь, обѣцѣние, зашчіті* і т. п. навряд чи могли з'явитися на місці «первинних» *даждь, обѣштѣние, зашті́ті.* Вони могли бути в КЛ від самого початку [31, *56*]. Цю гіпотезу про «чесько-моравські» (моравсько-словацькі) особливості фонетики КЛ вважаємо найбільш імовірною. Власне, це нове обгрунтування гіпотези Ягича — Облака.

Більшість учених на основі найрізноманітніших критеріїв відносить виникнення КЛ до IX — X ст.[18] Але багато питань, пов'язаних із КЛ, залишаються дискусійними.

Поєднання характерних південнослов'янських і західнослов'янських фонетичних і морфологічних особливостей у мові КЛ на фоні загалом типової південнослов'янської лексики зробило пам'ятку загадковою (за висловленням С. М. Кульбакіна [25, *3*]).

Ніхто з дослідників пам'ятки до останнього часу не мав сумнівів щодо її автентичності.

Вони з'явилися тільки в В. І. Ламанського, який спеціальних студій над пам'яткою не проводив, але написав окреме дослідження про підробки В. Ганки. Напевне, під час вивчення фальсифікацій цього письменника в нього зародилася думка про те, що КЛ — підробка, тим більше що пам'ятка суперечила його поглядам. В. І. Ламанський уявляв собі слов'янство як єдине ціле, що складає «греко-слов'янський світ», на противагу «латинству» [59, *216*]. Свої сумніви В. І. Ламанський не наважився виразити публічно, в друку. Їх він виклав у листі від 16.XII 1901 р. до свого

[18] Найповнішу бібліографію про КЛ можна знайти в книгах Г. А. Ільїнського [19], М. Г. Попруженка й Ст. Романського [56], М. Вейнгарта [146], І. Є. Можаєвої [41].

учня Т. Д. Флоринського, професора Київського університету[19]:

«Дорогой Тимофей Дмитриевич! Прибегаю к Вам с великой просьбой. Соберите мне, пожалуйста, сведения о том, как, когда покойный Антонин пожертвовал Киевск[ой] акад[емии] так называемые Киевские глаголические листки. Не было ли при этом приложено какое-нибудь письмо Антонина, где бы было сказано; **когда** именно и при каких обстоятельствах приобрел он эти листки и от кого?

Я давно над ними задумываюсь — моравскими считать (за *ц* и *з* вм. *щ* и *жд*) не позволяет отсутствие в них прочих моравизм[ов], ни разу как обмолвки в так[их] слов[ах], как *свѧт* (svat), *молитв...* (modl...), много раз попадающихся,— а признать их макед[онскими] и **очень древн[ими]** мешают случаи (2)[20] замены, смеш[ения?] ѫ-сов гласн[ыми] и обратно; а в не очень древн[их] памятн[иках] так[ого] архаич[еского] правоп[исания] и последов[ательности] мы нигде не встречаем. С друг[ой] стор[оны], в к[онце] 60 и в нач[але] 70-х гг. слав[янская] филол[огия] так уже стояла, что охотнику можно б[ыло] решиться на подделку. Cui bono? Для доказат[ельства], что Кир[илл] и Меф[одий] вводили в Панн[онии] и Мор[авии] лат[инское] богосл[ужение] на слав[янском] яз[ыке]. Мне известны два езуита, очень много занимавшихся слав[янскими] древн[остями] и кир[илло]-меф[одиевским] вопр[осом] — а именно Мартынов[21] и Гезен,— а сверх них б[ыли] и другие.

---

[19] Лист зберігається у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР у Києві, шифр: III, № 20418. Уперше опублікував його М. В. Геппенер [95, *41—42*]. В квадратних дужках дописуємо скорочені частини слів. Підкреслення в тексті — В. І. Ламанського.

[20] Перед цим закреслено *употреб* [*ление*].

[21] У публікаціях М. В. Геппенера [95, *41*] та А. Й. Багмут [3, *260*] прізвище прочитано неправильно — Маринков.

Поговорите-ка с кем-ниб[удь] из Ваших химиков, можно ли попробовать разложить чернила, не испортив р[уко]п[и]си? Хорошо бы проверить. Текст, термин[о]-логия б[ыли] взяты из хорв[атских] миссалов. Не подкинуты ли были, не принесены[22] ли б[ыли] эти листки нарочно русскому архим[андриту] — ученому, ценившему древности, но не знатоку по этой части. Могли б[ыть] уверены, что Антонин так или иначе ознакомит ученый свет с этими отрывками.

Конечно, я не уверен в этом предположении и головой не стою за него, но думаю, что известное подозрение не лишне и б[ыло] бы хорошо испытать и проверить эти странные и чудные отрывки. Не откажите ответом, голубчик...»

Відповідаючи В. І. Ламанському відносно Київських листків у листі від 10.І 1902 р., Т. Д. Флоринський, між іншим, писав: «На днях я повидался с Н. И. Петровым и узнал от него следующее. Никакого письма или официальной бумаги Антонина, объясняющих обстоятельства открытия глаголических листков миссала и поступления их в Академию, не сохранилось. У ректора Академии Филарета были письма арх. Антонина, но куда они исчезли, никто не знает. Н. И. Петров давно их разыскивает. На листке, служащем оберткой для глаг[ол.] листков, рукой Антонина написано «Іерусалимъ, 1872 г.», и эта запись пока остается единственной датой о месте и времени находки.

Что касается разложения (?) чернил, то об этом я беседовал с нашим химиком С. Н. Реформатским, который обещал мне дать определенное заключение по ознакомлению с самим памятником.

Моравизмы отрывков и мне всегда казались подозрительными, но сама рукопись, по-видимому, не внушает подозрений. Если это и подделка, то во всяком

[22] Перед цим закреслено *подне*[*сены*].

случае очень искусная. При первом же досуге постараюсь присмотреться к ней повнимательнее.

В прошлом году такие же справки о глаголических отрывках наводил у Н. И. Петрова и А. И. Соболевский...»[23] [95, *42*].

Невідомо, чи хімік Реформатський зробив аналіз чорнила КЛ. Можливо, хімічний аналіз не було проведено або експертиза показала, що чорнило пам'ятки не викликає підозри. Адже, коли б результати аналізу підтвердили підозру В. І. Ламанського (а за ним і Т. Д. Флоринського) щодо автентичності пам'ятки, то авторитетні вчені сказали б про це у науковій пресі.

Недавно відомий славіст Й. Й. Хамм опублікував окрему велику монографію, присвячену проблемам походження пам'ятки. Учений детально розглядає питання, пов'язані з відкриттям КЛ, докладно описує манускрипт, зупиняється на структурі й палеографії пам'ятки, зокрема на почерках і правописі, студіює її мову в різних аспектах, всебічно з'ясовує відношення її до латинських і хорватських глаголичних місалів тощо. Це найобширніша й одна з найскрупульозніших робіт про пам'ятку. Окремі етюди, пов'язані з мовою КЛ, відзначаються тонким аналізом, цікавими й важливими висновками. Однак автор весь свій науковий ентузіазм, енергію, ерудицію й хист спрямував на те, аби довести, що КЛ — твір XIX ст., імовірно, чеського філолога й патріота Вячеслава Ганки.

Розгляду й аналізу фактів, які свідчили б про давність й автентичність пам'ятки, в монографії, на жаль, немає.

Заперечуючи пам'ятку як оригінальний рукопис IX, X або XI ст., Й. Й. Хамм разом із цим підкреслює,

---

[23] Лист зберігається в Архіві АН СРСР у Ленінграді (ф. 31, оп. 1, № 1470) [95, *42*].

що він не вважає КЛ підробкою, створеною для того, щоб увести когось в оману чи обдурити. На думку дослідника, КЛ лише втілюють або мали втілювати погляд у минуле, у 868 рік, коли брати-апостоли перебували в Римі й налагодили ближчі відносини з католицьким Заходом. Посередньо КЛ мали бути парним предметом до Празьких уривків (з слов'янським глаголичним текстом літургії греко-візантійського обряду) й урівноважити східну й західну церкви на чеській землі. КЛ із цього погляду повинні були перевершити Празькі уривки. Крім цього, Й. Й. Хамм твердить, що Празькі уривки надихнули на створення КЛ [94, *130*]. Академік Хамм досить детально дослідив різноманітні текстологічно-філологічні спроби В. Ганки. В. Ганка, зокрема, в глаголичній транскрипції (в малому форматі) 1854 р. надрукував грецько-православну літургію [94, *106—109*], пробував архаїзувати правопис Лаврентіївського літопису. Однак вправи В. Ганки дуже недосконалі, як показав Й. Й. Хамм [94, *119*].

Й. Й. Хамм звернув увагу на те, що на фоні лексики канонічних пам'яток старослов'янської писемності КЛ характеризуються значною кількістю гапаксів [94, *37, 125*]. Це справді так, але цей факт не може бути достатньою підставою для заперечення глибокої давності пам'ятки. Проте на тлі лексики неканонічних старослов'янських (церковнослов'янських) текстів, у старовинності яких не можна сумніватися, незважаючи на те, що вони дійшли до нас у пізніших списках, більшість слів КЛ перестають бути гапаксами. Та й зміст деяких класичних старослов'янських текстів, у тому числі й КЛ, зумовлює одиничність великої кількості зафіксованих у їх складі лексем в порівнянні з іншими пам'ятками. Щодо гапаксів особливо виділяється Супрасльський збірник, що чітко простежується у видаваному Чехословацькою академією наук Словнику старослов'янської мови.

Непересічне значення для з'ясування походження пам'ятки має дослідження специфічних слів, засвідчених у ній. У КЛ такими, безсумнівно, є лексеми *рованиі* чи *рованиѣ* (2) «дар», *інокость* (3) «мандрування, подорож по чужині», *въсѫдъ* (4 та ін.) «причастя». Звідки вони стали відомі складачеві КЛ у XIX ст.? Адже В. Ганка помер 12.I 1861 р.

Слово *рованиѥ* виявлено в каноні служби св. Вячеславу в складі Новгородської мінеї (XI ст.) за місяць вересень, про який І. І. Срезневський повідомив у Прагу [94, *38*]. Втім для І. І. Срезневського значення слова залишилось невідомим: у «Материалах для словаря древнерусского языка» [т. III, с. 126] при вокабулі *рованиѥ* (вона екземпліфікується цитатою із служби св. Вячеславу) замість перекладу стоїть знак питання. Звідки ж В. Ганка довідався про значення слова *рованиѥ (-ши)*? Ф. Міклошичу ця лексема не була відома (вона відсутня в його словнику старослов'янської мови). Згадану служебну мінею на вересень видав Г. В. Ягич лише в 1886 р.

Термін *въсѫдъ* став відомий тільки в 1890 р., коли Г. В. Ягич опублікував Віденські глаголичні уривки (вчений датував їх XII ст.) [100, *1, 2*], які він виявив у придворній кайзерівсько-королівській бібліотеці. Й. Й. Хамм пише, що зазначені уривки спочатку зберігалися в бібліотеці Віденського політехнічного інституту, першими бібліотекарями якої були пристрасні фотографи Георг Антон Мартін та Франц Карл Лукас, що мали тісні зв'язки з Прагою [94, *39*]. Про бібліотеку цього закладу як про першого власника Віденських уривків пишеться і в інших джерелах [88, *54*]. Г. В. Ягич твердить, що Віденські уривки знайдено в оправі якоїсь книги кайзерівсько-королівської бібліотеки [100, *2—3*]. Однак невідомо, коли уривки виявлено (знято з оправи). Ф. Міклошич про них нічого не знав, і терміна *въсѫдъ* у його словнику

немає. Г. В. Ягичеві уривки стали відомі у грудні 1889 р.— через 28 років після кончини В. Ганки.

Під кінець свого життя В. Ганка мав змогу ознайомитися тільки з іменником *інокость* через опис Бесід папи Григорія (Двоєслова), опублікованих О. В. Горським та К. І. Невоструєвим у 1859 р., де розкрите і значення лексеми — *иже во инокость идыи* "qui peregrinare profitiscitur" [9, *238*].

Слово *инокость* виступає в третій молитві КЛ, відповідний латинський текст якої знайдено досі тільки в Падуанському кодексі. В. Ганка в Падуї ніколи не бував. Й. Й. Хамм пише, що серед паперів чеського філолога є один подарований аркуш з чотирма молитвами з якогось місалу. Перед однією з них вирізано ножицями досить довгий текст, від якого залишилося тільки passi..., що нагадує вираз "in *passione* secutor" префації з меси в день св. Климента [94, *120*]. Навіть коли пристати до гіпотези дослідника, що для Ганки хтось переписав і надіслав відповідну молитву, виникає питання: звідки В. Ганці або комусь із його оточення було відомо, що в Падуї зберігається старовинний місал з відповідною префацією.

Одним із найвагоміших аргументів Й. Й. Хамма є паралелі до форми родового відмінка множини *сілахъ* (35, 37), виявлені в чеських говірках на батьківщині В. Ганки. Подібні форми в родовому — місцевому відмінках двоїни зафіксовані 1737 р. в місті Колін чи околицях його [94, *77*]. Можливість відбиття в КЛ північночеського діалектного явища, відзначеного Й. Хаммом, не заперечує Г. Бірнбаум, але він резонно ставить питання, чи сучасним дослідникам точно відомо, коли виникла ця діалектна зміна [90, *247*]. Справді, вона, по-перше, може бути далеко старішою XVIII ст. і мати інший ареал поширення. По-друге, місто Колін розташоване зовсім близько від містечка Сазави (тепер в окрузі Кутна Гора), біля якого в свій час знаходився славнозвісний Сазавський

монастир, де в XI ст. плекалося старослов'янське письменство та слов'янське богослужіння. Неймовірно, щоб В. Ганка, автор граматики старослов'янської мови [8], рідну діалектну форму підніс до рангу старослов'янської.

Вище вже говорилося про те, що незвична форма родового відмінка множини іменника *сила—сілахъ* у КЛ досить переконливо пояснюється іншими причинами (див. вище).

Й. Й. Хамм кілька разів підкреслює, що Антонін не дуже високо цінував пергаменні листки, усвідомлюючи, що вони не є справжньою пам'яткою з першого часу слов'янського християнства [94, *121*], адже він подарував її не музею Київської духовної академії, куди вніс тільки свої найцінніші пожертвування, а бібліотеці цього навчального закладу [94, *26, 102*]. На думку автора, оправлений разом із КЛ, написаний рукою Антоніна алфавіт із кириличними еквівалентами глаголичних букв вказує на те, що Капустін віддав у дар бібліотеці манускрипт для вправ у глаголичному письмі вихованців академії [94, *102*]. Вище ми писали, що Антонін пожертвував пам'ятку академії в 1872 р. якраз під час організації Церковно-археологічного музею, котрий почав функціонувати саме при бібліотеці академії в наступному 1873 р.

Глаголична азбука, очевидно, мала полегшити процес читання майбутнім дослідникам пам'ятки.

Незважаючи на те, що Й. Й. Хамм заперечує давність КЛ, його монографія є вагомим внеском у вивчення багатьох проблем, які висуває текст КЛ, особливо в дослідження лексики й фразеології пам'ятки та джерел слов'янського перекладу, співвідношення між латинським і старослов'янським мовним матеріалом.

Підсумовуючи результати дослідження КЛ, підкреслимо: хімічний аналіз барвника пам'ятки показав, що давня, літургійна її частина написана старовинним чорнилом, яке суттєво відрізняється від чорни-

ла першої сторінки, заповненої пізніше. Обстеження пергамену, аналіз чорнил, вивчення лінгвістичних особливостей КЛ у сукупності переконливо свідчать про те, що в розпорядженні славістів одна з найдавніших автентичних пам'яток слов'янської писемності.

Найкращим дотеперішнім виданням КЛ є факсимільна публікація 1890 р., здійснена Г. В. Ягичем. Вона вийшла як додаток до дослідження про Київські й Віденські листки. Звичайно, чорно-білі знімки, незважаючи на досить велику точність, не давали повного уявлення про пергаменний оригінал. Майже всі наступні фотопублікації пам'ятки, крім видань М. К. Грунського, робилися з цього видання і не відзначалися добірністю. Авторитет і популярність наукової публікації, здійсненої видатним славістом, спричинилися до загального поширення Ягичевого найменування пам'ятки — *Київські (глаголичні) листки (листи); Kijewer Blätter*[24]. Визнанням користувалася й користується кирилична транскрипція глаголичного тексту, зроблена Г. Ягичем.

Чіткі фотографії КЛ недавно опублікував у своїй монографії Й. Й. Хамм. На відміну від попередніх публікаторів КЛ Й. Хамм подав (у зменшеному вигляді) репродукції не тільки пергаменного глаголичного тексту, але й усіх паперових сторінок.

Дослідник уперше вмістив у книзі дві досить якісно виготовлені кольорові фотографії (зворотний бік сторінок 1 та 6). Правда, у верхніх правих кутках репродукцій спостерігається затемнення, якого немає в оригіналі. В книзі надруковано також транслітерацію глаголичного тексту місалу засобами латинської графіки.

---

[24] Інші іноді вживані назви пам'ятки — *Київські уривки, Київські глаголичні уривки, Київський місал.*

У 20-х роках існував план видання КЛ із вичерпним коментарем за участю П. О. Лаврова. Та план не було реалізовано [95, *62—63*].

Відразу після того, як у квітні 1934 р. пам'ятку було передано на збереження в Державну бібліотеку Всеукраїнської академії наук, виник план нового наукового видання КЛ, у склад якого мали входити: 1) вступна стаття з нарисом історії пам'ятки та дослідженням її на тлі вивчення пам'яток глаголичної писемності взагалі; 2) альбом знімків із тексту рукопису; 3) транслітерація тексту гражданським шрифтом з філологічним коментарем; 4) словник лексики КЛ; 5) текст «латинського й грецького оригіналів»; 6) бібліографічний покажчик літератури про КЛ [25].

Над підготовкою цього видання КЛ працювали Д. І. Абрамович (очолював науковий колектив), М. К. Грунський, М. В. Геппенер. До участі в роботі запрошено А. О. Степовича, П. М. Попова та ін.

У жовтні 1934 р. бібліотека спеціальним листом ознайомила з планом видання КЛ провідних радянських та закордонних славістів і просила їх висловити свої міркування з таких питань: 1) чи потрібно подавати транслітерацію пам'ятки засобами кириличного шрифту; 2) чи немає принципових заперечень проти наміру бібліотеки надрукувати транслітерацію пам'ятки російським гражданським шрифтом; 3) чи доцільно подавати транскрипцію глаголичного тексту латинськими літерами; 4) яке походження й значення надрядкових знаків у КЛ і яким чином передавати їх у друкованому тексті.

Бібліотека планувала видання спеціального збірника статей, присвяченого КЛ, до участі в якому пе-

---

[25] Архів Відділу рукописів ЦНБ АН УРСР, оп. 3, од. зб. 2. Звідси взято й усі інші факти про підготовку цього видання КЛ. Див. ще [95, *62—63*].

редбачалося запросити радянських і закордонних фахівців.

На лист надіслали відповіді десять учених: М. Г. Долобко (Ленінград), Б. М. Ляпунов (Ленінград), С. П. Обнорський (Ленінград), А. О. Степович (Київ), С. М. Кульбакін (Бєлград), Н. Ван-Вейк (Лейден), С. Младенов (Софія), М. Мурко (Прага), А. Мазон (Париж), Л. Трагер (Аламоса, Колорадо, США).

Майже всі вчені підтримали ідею транслітерації КЛ традиційним кириличним шрифтом.

З рецензії С. І. Маслова, датованої 27.IV 1936 р., дізнаємося, що до колективного видання пам'ятки М. В. Геппенер підготував дослідження «Київські глаголицькі листки» (5+60+32 с. машинопису), яке поділялося на дві частини: 1) збереження («перехування») та відкриття рукопису; 2) опис пам'ятки.

Існував намір опублікувати КЛ у видавництві “Academia”. Але це видання КЛ не було здійснене. М. В. Геппенер опублікував свою працю пізніше [95, *39—63;* 62, *11—21*].

Отже, окремою книжкою пам'ятка ніколи не виходила в світ. Перше кваліфіковане факсимільне видання її, здійснене Г. В. Ягичем майже сто років тому, тепер є важкодоступним для фахівців.

Ідея нового видання КЛ з'явилася в нас після ухвали про проведення чергового з'їзду славістів у Києві.

Беручи до уваги першорядне значення пам'ятки для славістичних студій, враховуючи сучасні технічні можливості репродукції тексту, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР вирішив випустити в світ факсиміле книжечки з усіма іншими матеріалами, оправленими разом із пергаменними листками. Публікація КЛ окремим томом здійснюється вперше. Факсимільне видання зробить КЛ доступними широкому колу сучасних славістів і, сподіваємося, сприятиме

розв'язанню багатьох проблем, пов'язаних не тільки з цією пам'яткою, але й із старослов'янською писемністю взагалі.

До факсимільної публікації КЛ додаємо фотомеханічне повторення кириличної транскрипції пам'ятки, яку на основі транскрипції Г. В. Ягича зроблено в хрестоматії М. Вейнгарта — Й. Курца [147]. Таким чином прагнемо не тільки полегшити сприймання тексту для тих, хто не має навику читати глаголичне письмо, але й віддати належне праці цих видатних славістів. З названої хрестоматії взято відповідний латинський текст Падуанського кодексу. Вшановуючи одного з найбільш відомих дослідників пам'ятки В. Вондрака [145], його словопокажчик до місалу КЛ перевидаємо фотомеханічним способом [26].

Наше видання присвячується IX Міжнародному з'їздові славістів, що відбуватиметься в місті, яке ось уже рівно 110 років ретельно охороняє безцінні старослов'янські глаголичні листки.

---

[26] Необхідно відзначити, що слово *анћелъ* в покажчику надруковане з помилкою *(анѣель)*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонин (Капустин). Из записок синайского богомольца. 6.— Тр. Киев. дух. акад., 1873, т. 4, сент., с. 324—400.

2. *Арасимович Л.* К вопросу о Киевских листках.— Slavia, 1927, roč. 6, seš. 1, s. 18—27.

3. *Багмут А. Й.* Дослідження російськими і українськими мовознавцями фонетичних і лексичних особливостей Київських листків і Празьких уривків у зв'язку з питанням про походження цих пам'яток.— Слов'ян. мовознавство, 1958, [зб.] 2, с. 251—276.

4. *Будилович А. С.* Общеславянский язык в ряду других общих языков древней и новой Европы. Т. 2. Зарождение общего языка на славянском Востоке.— Варшава, 1892.— 374 с.

5. Български етимологичен речник / Сост. В. И. Георгиев, Й. Заимов, Ст. Илчев и др.— София: Изд-во, БАН, 1971—1979.— Т. 1—2.

6. *Ван-Вейк Н.* История старославянского языка.— М.: Изд-во иностр. лит., 1957.— 368 с.

7. *Воскресенский Г. А.* Древнеславянский Апостол: Послания св. апостола Павла по осн. спискам четырех ред. рукопис. славян. апостол. текста с разночтениями из пятидесяти одной рукописи Апостола XII—XVI вв. Вып. 1. Послание к римлянам.— Сергиев Посад, 1892.— 227 с.

8. *Ганка В.* Начала священного языка словян.— Прага, 1846.— 50 с.

9. *Горский А., Невоструев К.* Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. Отд. 2. Писания святых отцов. 2. Писания догматические и духовно-нравственные.— М., 1859.— 687 с.

10. *Грунский Н. К.* К истории ударений в памятниках древнецерковнославянского языка.— Рус. филол. вестн., 1901, т. 45, № 1/2 с. 32—34.

11. *Грунский Н. К.* Киевские глаголические листки.— Уч. зап. Императ. Юрьев. ун-та, 1904, № 5, с. 1—60; № 6, с. 1—59; Сб. Учен.-лит. о-ва при Императ. Юрьев. ун-те, 1905, т. 8, отд. науч., с. 1—60. (Памятники и вопросы древнеславянской письменности. т. 1).

12. *Грунский Н. К.* Лекции по древнецерковнославянскому языку.— 2-е изд. (конспективное) со снимками и текстами.— Юрьев, 1914.— 112, 60 с.

13. *Грунский Н. К.* Пражские глаголические отрывки и из истории хорватской глаголицы.— Учен. зап. Императ. Юрьев. ун-та, 1905, № 1, науч. отд., с. 1—48.

14. *Грунський М. К.* До вивчення старослов'янських пам'яток. 1. Київські глаголичні листки.— Мовознавство, 1938, № 13/14, с. 23—31.

15. *Грунський М. К.* Київські листки та Фрейзінгенські уривки: (З факс. знімками).— К., 1928.— 21 с., 7, 2 розгорнутих арк. факс.— (Зб. іст.-філол. відділу / Всеукр. акад. наук; № 54).

15а. *Добиаш-Рождественская О. А.* История письма в средние века / Руководство к изучению латинской палеографии.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1936.— 227 с.

16. *Дурново Н. Н.* К вопросу о языке Киевских листков.— Slavia, 1922, roč. 1, sěš. 2/3, s. 219—227.

17. *Дурново Н. Н. (Durnovo N.).* Мысли и предположения о происхождении старославянского языка и славянских алфавитов.— 1929.— 38 с.— Zvláštní otisk ze sb. "Byzantoslavica", sv. 1, s. 48—85.

18. *Ильинский Г. А.* [Рец. на кн.]: Грунский Н. К. Памятники и вопросы древнеславянской письменности.— Юрьев, 1904.— Т. 1. — Визант. временник, 1907, т. 13, вып. 1/4, с. 636—637.

19. *Ильинский Г. А.* Опыт систематической кирилло-мефодиевской библиографии / Под ред. и с доп. М. Г. Попруженка, Ст. М. Романского.— София, 1934.— 303 с.

20. *Ильинский Г. А.* [Рец. на кн.]: Vondrák V. O původu Kijevských listů a Pražských zlomků a bohemismech v starších církevněslovanských památkach vůbce (!).— Praha, 1904.— Визант. временник, 1907, т. 13, с. 637—638.

21. *Истрин В. М.* Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе.— Пг.; Л.: Изд-во АН СССР, 1920—1930.— Т. 1. Текст. 1920, 612 с. Т. 2. а) Греческий текст «Продолжения Амартола». б) Исследование. 1922. 454 с. Т. 3. Греко-славянский и славяно-греческий словари, 1930. 348 с.

22. *Каринский Н. М.* Об ударениях в Киевских глаголических отрывках.— Изв. Второго отд. Императ. акад. наук, [1901], т. 6, кн. 3, с. 281—289.

23. *Карский Е. Ф.* Славянская кирилловская палеография.— Л.: Изд-во АН СССР, 1928.— Те саме факс. перевид.— М.: Наука, 1979.— 494 с.

24. *Карский Е. Ф.* Труды по белорусскому и другим славянским языкам.— М.: Изд-во АН СССР, 1962.— 712 с.

25. *Кульбакин С. М.* Грамматика церковнославянского языка по древнейшим памятникам.— Пг., 1915.— 97 с.— (Энциклопедия славян. филологии / Под ред. И. В. Ягича. Вып. 10).

26. *Кульбакин С. М.* Древнецерковнославянский язык.— 3-е изд. с изменениями и доп.— Харьков, 1917.— 231. с.

27. *Кульбакин С. М.* [Рец. на кн.]: Грунский Н. К. Памятники и вопросы древнеславянской письменности. Т.1. Вып. 1/3. Киевские листки, вып. 4. Пражские глаголические отрывки и из истории хорватской глаголицы.— Журн. Мин-ва нар. просвещения. Н. С., 1906, март, ч. 2, с. 185—214.

28. *Лавров П.* Кирило та Мефодій в давньослов'янському

письменстві.— К., 1928.— 424, 12 с.— (Зб. іст.-філол. відділу / Укр. акад. наук; № 78).

29. *Лавров П. А.* Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности.— Л.: Изд-во АН СССР, 1930.— 200 с.— (Труды Славянской комиссии; Т.1).

30. *Лукінова Т. Б.* До характеристики Київських глаголичних листків: (Словотвір).— Слов'янське мовознавство, 1963, [зб.] 3, с. 33—44.

31. *Львов А. С.* Глаголица и некоторые проблемы праславянской фонетики.— Slovo, 1971, br. 21, s. 41—69.

32. *Ляпунов Б. М.* Д-р Ватрослав Облак.— Изв. Отд. рус. яз. и словесности Императ. акад. наук, 1896, т.1, с. 928—951.

33. *Ляпунов Б. М.* Вацлав Вондрак и его научная деятельность.— Изв. Отд. рус. яз. и словесности АН СССР, 1927, т.32 и последний, с. 243—275.

34. *Ляпунов Б. М.* Исследования о языке Синодального списка 1-й Новгородской летописи.— Спб., 1900.— Вып. 1. (Исслед. по рус. яз. Т. 2. Вып. 2).—289 с.

35. *Макушев В.* О римско-католическом миссале, писанном глаголицею в Чехии.— Филол. зап., 1878, год 17, вып. 3, с. 64—69.

36. *Макушев В. В.* [Рец. на ст.]: Kolař J. O hlaholském zlomku Kyjevském.— Рус. филол. вестн., 1879, т.2, с. 137—138.

37. *Малышевский И. И.* Свв. Кирилл и Мефодий.— Тр. Киев. дух. акад., 1885, т. 2, май с. 85—121; июнь, с. 149—208; июль, с. 380—419; авг., с. 526—581.

37а. *Малышевский И. И.* Свв. Людмила и Вячеслав.— Киев, 1890.— 12 с.— Отд. оттиск из ж. «Тр. Киев. дух. ак.», 1890, янв.

38. *Мареш В. Ф.* Древнеславянский литературный язык в Великоморавском государстве.— Вопр. языкознания, 1961, № 2, с. 12—23.

39. *Мирчев К., Кодов Хр.* Енински апостол: Старобълг. паметник от XI век.— София: Изд-во БАН, 1965.— 264 с.

40. *Михайлов А. В.* К вопросу о литературном наследии свв. Кирилла и Мефодия в глаголических хорватских миссалах и бревиариях.— Рус. филол. вестн., 1894, № 1/2, с. 1—145.

41. *Можаева И. Е.* Библиография по кирилло-мефодиевской проблематике, 1945—1974 гг.— М.: Наука, 1980.— 223 с.

42. *Описание* греческих рукописей монастыря св. Екатерины на Синае. Т.1. Замечательные рукописи в библиотеке Синайского монастыря и Синаеджуванийского подворья (в Каире), описанные архимандритом Порфирием (Успенским) / Под ред. и с доп. В. Н. Бенешевича.— Спб., 1911.— 664 с.

43. *Отчет* о деятельности Церковно-археологического общества и состоянии Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии за 1872/3 год.— Тр. Киев. дух. акад., 1874, т.2, апр., с. 119—143.

44. *Отчет* о состоянии Киевской духовной академии за 1869/70 учебный год.— Там же, 1871, т. 1, март, с. 1—54.

45. *Отчет* о состоянии Киевской духовной академии за 1870/71 учебный год.— Там же, 1871, т.4, дек:, с. 1—32.

46. *Отчет* о состоянии Киевской духовной академии в 1872/73 учебном году.— Там же, 1873, т.4 окт., с. 1—60.

47. *Отчет* о состоянии Киевской духовной академии в учебном 1874/75 году.— Там же, 1875, т.4, дек., с. 23—88.

48. *Отчет* о состоянии Киевской духовной академии за 1893/94 учебный год.— Там же, 1894, т.3, нояб., с. 445—511.

49. *Перетц В. Н.* Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и палеографии: Крит.-библиогр. обзор. Вторая сер., Киев, 1909.— 39 с.

50. *Петров Н. И.* Известия Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за месяц сентябрь 1884 г.— Тр. Киев. дух. акад., 1884, т. 3, с. 446—452.

51. *Петров Н. И.* Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии.— Киев, 1877.— Вып. 2. 542 с.

52. *Петров Н. И.* Отчет Церковно-исторического и археологического общества при Киевской духовной академии за 1901 г.— Тр. Киев. дух. акад., 1902, т.2, апр., прил., с. 1—36.

53. *Петров Н. И.* Преосвященный Филарет Рижский как первый председатель Церковно-археологического общества.— Там же, 1882, т.2, с. 58—73.

54. *Петров Н. И.* Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии.— Киев., 1880.— 60 с.

55. Полное собрание русских летописей. Т.1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по акад. списку.— М.: Изд-во вост. лит., 1962.— 577 с.

56. *Попруженко М. Г., Романский Ст.* Кирило-методиевска библиография за 1934—1940 гг.— София, 1942.

57. *Сборник* ответов на вопросы по языкознанию: (К IV Междунар. съезду славистов).— М., 1958.— 324 с.

58. *Селищев А. М.* Старославянский язык.— М.: Учпедгиз, 1951.— Ч.1. 336 с.

59. *Славяноведение* в дореволюционной России: Библиогр. словарь.— М.: Наука, 1979.— 429 с.

60. *Словник* української мови : В 11-ти т.— К.: Наук. думка, 1970—1980.— Т.1—11.

61. *Слово* Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам / Подгот. к печ. Н. Н. Зарубин.— Л.: Изд-во АН СССР, 1932.— 168, 13 с.

62. *Слов'янські* рукописи XI — XIV ст. у фондах Відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР : (Огляд,

опис, публікації) / Склав М. В. Геппенер за участю М. П. Візира та Й. В. Шубинського.— К.: Наук. думка, 1969.— 152 с.

63. *Смядовски Т.* Супрасълският сборник и богослужебното многообразие през ранното средневековие.— В кн.: Проучвания върху Супрасълския сборник, старобългарски паметник от X век. София: Изд-во БАН, 1980, с. 107—116.

64. *Соболевский А. И.* Где написаны Киевские глаголические отрывки? — Вестн. археологии и истории, издаваемый Археол. ин-том, 1898, вып. 10, с. 29—32.

65. *Соболевский А. И.* Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии.— Спб., 1910.— 286 с.

66. *Соболевский А. И.* Церковнославянские тексты моравского происхождения.— Рус. филол. вестн., 1900, № 1/2, с. 150—217.

67. *Сперанский М. Н.* Славянская письменность XI—XIV вв. на Синае и в Палестине.— Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности АН СССР, 1927, т. 32 и последний, с. 43—118.

68. *Срезневский И. И.* Глаголические отрывки из книги апостольских чтений.— В кн.: Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. Спб., 1876, с. 490—493.

69. *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка.— Спб., 1893—1903.— Т.1—3.— Дополнения.— Спб., 1912.

70. *Срезневский И. И.* О глаголической рукописи, хранящейся в Киевской духовной академии.— В кн.: Тр. III Археол. съезда в России, бывшего в Киеве в авг. 1874 г. Киев, 1878, т. 2, с. 269—276.

71. *Срезневский И. И.* Римско-католический миссал в древнем глаголическом списке.— В кн.: Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. Спб., 1876, с. 529—545.

72. *Срезневский И. И.* Список с подлинника древнего глаголического миссала Киевской духовной академии кирилловскими буквами.— В кн.: Тр. Третьего археол. съезда в России, бывшего в Киеве в авг. 1874 г. Киев, 1878, т.2, прил., с. 185—197.

73. *Станислав Ян.* Към въпроса за изследването на Киевските листи.— Език и литература, 1967, т.22, № 1, с. 3—24.

74. *Супрасльская* рукопись / Тр. С. Северьянова.— Спб., 1904.— Т.1. 570 с.— (Памятники старославянского языка; Т.2. Вып. 1).

75. *Труды* Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г.— Киев, 1878.— Т. 1. 352 с.; Т. 2. 330, 361 с., прил.

76. *Успенский* сборник XII—XIII вв. / Изд. подгот. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон; Под ред. С. И. Коткова.— М.: Наука, 1971.— 766 с.

77. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева.— М.: Прогресс, 1964—1973.— Т. 1—4.

78. *Флоринский Т. Д.* Новое открытие в области глаголицы и вопрос о происхождении славянского миссала.— Унив. изв. [Киев.], 1890, год 30, № 11, Критика и библиогр., с. 153—168.

79. *Фонкич Б. Л.* О судьбе Киевских глаголических листков.— Сов. славяноведение, 1972, № 2, с. 82—83.
80. *Шахматов А. А.* [Рец. на ст.]: Пархоменко В. Начало христианства на Руси: Очерк из истории Руси IX—X вв. Полтава, 1913.— Журн. Мин. нар. просвещения. Н. С.; 1914, ч. 52, авг., отд. наук, с. 334—354.
80а. *Штибер З.* О языке Киевского миссала.— В кн.: Исследования по славянскому языкознанию: Сб. ст. в честь 60-летия С. Б. Бернштейна. М., 1971, с. 106—109.
81. *Щепкин В. Н.* Рассуждение о языке Саввиной книги: С прил. 2-х фототип. снимков.— Спб., 1899.— 349 с.
82. *Щепкин В. Н.* Русская палеография.— М.: Наука, 1967.— 224 с.— 1-е изд. 1918.
83. *Ягич И. В.* Глаголическое письмо.— В кн.: Энциклопедия славян. филологии, 1911, вып. 3, с. 51—257.
84. *Ягич И. В.* Четыре критико-палеографические статьи: Прил. к отчету о присуждении Ломоносов. премии за 1883 год. С 3-мя литограф. табл.— Спб., 1884.— 191 с.
85. *Якобсон Р. (Jakobson R.).* О стихотворных реликтах раннего средневековья в чешской литературной традиции.— Slavistična revija: Franu Ramovšu za šestedesetletnico, 1950, 3 letnik, № 3/4, s. 267—273.
86. *Arnim von B.* [Rez.]: Mohlberg C. Il messale glagolitico die Kiew.— Z. slav. Philol., 1931, Bd 8, S. 494—503.
87. *Auty R.* The Western lexical elements in the Kiev-Missal.— In: Slawisch-deutsche Wechselbeziehungen in Sprache, Literatur und Kultur. Berlin, 1969, S. 3—6.
88. *Birkfellner G.* Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich.— Wien: Verl. Österr. Akad. Wiss., 1975.— 540 S., 16 Abbild.— (Österr. Akad. Wiss. Philos.-hist. Kl. Schrift. Balkankomis. Linguist. Abt.; 23).
89. *Birnbaum H.* Noch einmal zur Lautgestalt der Kiever Blätter und zur Frage nach ihrer Herkunft.— Z. slav. Philol., 1975, Bd 38, S. 335—348.
90. *Birnbaum H.* Wie alt ist das altertümlichste slavische Sprachdenkmal? Weitere Erwägungen zur Herkunft der Kiever Blätter und zu ihrem Platz in der Literatur des slavischen Mittelalters.— Welt der Slawen. 1981, Jahrg. 26, H.2, S. 225—258.
91. *Čremošnik G.* Kratice „Nomina sacra“ u cksl. spomenicima.— Slavia, 1925, roč. 4, seš. 3, s. 485—498.
91a. *Dobiaš-Rozdestvenskaia O.* Histoire de l’atelier grafique de Corbie de 651 á 830 reflétée dans les corbeienses Leninopolitani.— Leningrad: Acad. Scienc. URSS, 1934.— 173 p.
92. *Gamber K.* Die Kiewer Blätter in sakramentargeschichtlicher Sicht.— In: Cyrillo-Methodiana: Zur Frühgeschichte der Christentums

bei den Slaven, 863—1963. Köln; Graz: Böhlau, 1964, S. 362—371. (Slavistische Forschungen; 6).
93. *Geitler L.* Die albanesischen und slavischen Schriften: (Mit 25 Phototyp. Taf.).— Wien, 1883.— 188 S., 25 Taf.
94. *Hamm J.* Das glagolitische Missale von Kiew.— Wien: Verl. Österreich. Akad. Wiss., 1979.— 156 S.— (Österr. Akad. Wiss. Philos.-hist. Kl. Schrift. Balkankomis. Linguist. Abt.; 26).
95. *Hoeppner N.* Zur Forschungsgeschichte über die „Kiever Glagolitischen Blätter".— Z. slav. Philol., 1951, Bd 21, H. 1, S. 39—63.
96. *Horálek K.* Úvod do studia slovanských jazyků.— Praha: Nakl. ČSAV, 1962.— 535 s.
97. *Jagić V.* Einige Streitfragen. 1. Zur Provenienz der Kijever glagolitischen Blätter.— Arch. slav. Philol., 1898, Bd 20, H. 1/4, S. 1—13.
98. *Jagić V.* Einige Streitfragen. 4. Nochmals die Kijever Blätter.— Ibid., 1900, Bd 22, H.1/2, S. 39—45.
99. *Jagić V.* Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache: Neue berichtigte und erweiterte Ausgabe.— Berlin, 1913.— 540 S.
100. *Jagiś V.* Glagolitica. 2. Würdigung neuentdeckter Fragmente: Mit 10 Taf.— Wien, 1890.— 58 S.— (Denkschrift. Kaiserl. Akad. Wiss. Wien. Philos.-hist. Cl.; Bd 38).
101. *J [agič] V.* (Зауваження до замітки О. Шахматова про термін въсждъ).— Arch. slav. Philol., Bd 27, H. 1, S. 141—142.
102. *Jakobson R.* K časovým otázkám nauky o českém verši. 2. Český verš před tisíci lety.— Slovo a slovesnost, 1935, roč. 1, č. 1, s. 50—53.
103. *Kolař J.* O hlaholském zlomku Kyjevském.— Čas. Mus. Král. Čes., 1878, r. 52, sv. 3, s. 330—344.
104. *Kolař J.* O starém a posud neznámém rukopise hlaholském v Kyjevě.— Ibid., 1875, r. 49, sv. 2, s. 192—197.
105. *Kopečný F.* Etymologichý slovník slovanských jazyků: Slova gramatická a zájmena. Předložky. Koncové partikule.— Praha: Nakl. ČSAV, 1973.— Sv. 1. 344 s.
106. *Kortlandt F.* Zur Akzentuirung der Kiever Blätter.— Z. slav. Philol., 1980, Bd 41, H. 1, S. 1—3.
107. *Koschmieder E.* Die vermeintlichen Akzentzeichen der Kiever Blätter.— Slovo, 1955, br. 4/5, S. 5—23.
108. *Laurenčik J.* K otázce slovanské liturgie sv. Petra.— In: Studia palaeoslovenica. Praha: Academia, 1971, s. 201—241.
109. *Lehr-Spławiński T.* Działalnošč Konstantyna I Metodego a Słowaczyzna.— Rocz. sławist., 1948, t. 16, cz. 1, s. 116—138.
110. *Leskien A.* (Лист до Г. Ягича).— Arch. slav. Philol., 1900, Bd 22, H. 1/2, S. 45.

111. *Leskien A.* Grammatik der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache.— Heidelberg, 1919.— 260 S.
111a. *Leumann M.* Die altkirchenslawischen Kiewer Blätter und ihr lateinisches Original.— In: Leumann M. Kleine Schriften. Zurich; Stuttgart: Artemis, 1959, s. 371—385.
112. *Liewehr F.* Zum Vers der Kiewer Blätter.— Z. Slawist., 1956, Bd 1, H.2, S.35—48.
113. *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého.— Praha, Nakl. ČSAV, 1971.— 866 s.
114. *Mareš F. V.* Česká redakce církevní slovanštiny v světle Besĕd Řehoře Velikého (Dvojeslova).— Slavia, 1963, roč. 32, seš. 3, s. 417—451.
115. *Mareš F. V.* Hlaholice na Moravě a v Čechách.— Slovo, 1971, br. 21, s. 133—199.
116. *Mareš F. V.* [Rec.]: Gamber K. Das glagolitische Sakramentar der Slavenapostel Cyrill und Method und seine lateinische Vorlage.— Ostkirchliche Studien, 1957, № 6.— Byzantinoslavica, 1963, a. 24, № 1, p. 161—166.
117. *Marguliés A.* Palaeoslovenica.— Arch. slav. Philol., 1928, Bd 42, H. 1/2, S. 32—76.
118. *Matejka L.* K syntaxi církevněslovanských překladů z latiny.— In: Studia palaeoslovenica. Praha: Academia, 1971, s. 227—236.
119. *Miklosich F.* Vergleichende Lautlehre der slavischen Sprachen.— 2. Ausg.— Wien, 1879.— 598 S.
120. *Mohlberg C.* Il messale glagolitico di Kiev (secolo IX) ed il suo prototypo romano del secolo IV—VII.— Atti Pontif. Acad. Rom. di archeolog. Ser. 3, Memorie, 1928, vol. 2, p. 207—230.
121. *Mohlberg C.* Zu meinem Untersuchungen über das glagolitische Missale von Kiev.— Z. slav. Philol., 1933, Bd 10, H.1/2, S.100—103.
122. *Nahtigal R.* Starocerkvenoslovanske študije.— In: Razprave znanstvenega društva v Ljubljani, 1936, 15 (3), s. 5—31.
123. *Nedeljković O.* Akcenti ili neume u Kijevskim listićima? — Slovo, 1964, br. 14, s. 25—51.
124. *Nedeljković O.* Još jednom o hronološkom primatu glagoljice.— Slovo, 1963, br. 15/16, s. 19—58.
125. *Nedeljković O.* Neke inovacije u fonološkom sistemu prvobitne glagoljice.— Slovo, 1971, br. 21, s. 79—93.
126. *Oblak V.* Zur Provenienz der Kijever und Prager Fragmente.— Arch. slav. Philol., 1896, Bd 18, S. 106—112.
127. *Oblak V.* Zur Würdigung des Altslovenischen.— Ibid., 1893, Bd 15, H. 3, S. 338—370.
128. *Sievers E.* Die altslawischen Verstexte von Kiew und

Freising.— Ber. und Verhandl. Sächs. Akad. Wiss. Leipzig, phil-hist. Kl., Leipzig, 1924, Bd 76/2.
129. *Skok P.* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika.— Zagreb: JAZU, 1971—1974.— D.1—4.
130. Slovník jazyka staroslověnského.— Praha: Nakl. ČSAV, 1966.— D.1—3.— Вид. не закінчене.
131. *Stanislav J.* Aus dem slowakischen Material zum Studium der Kiever Blätter.— Welt der Slaven, 1966, Jg 11, H. 3, S. 221—232.
132. *Stanislav J.* Über die Stellung des slowakischen innerhalb der slavischen Sprachen.— Z. Slavist., 1956, Bd 1, H. 2, S. 3—18.
133. *Šachmatow A.* Der Ausdruck въсѫдь in altkirchenslavischen Denkmälern.— Arch. slav. Philol., 1905, Bd 27, H.1, S.141.
133a. *Tkadlčik V.* Byzantinischer und römischer Ritus in der slavischen Liturgie.— In: Wegzeichen. Festgabe zum 60. Geburtstag von Prof. Dr. Hermenegild M. Biedermann. Würzburg, 1971, S. 313—332.
134. *Tkadlčik V.* K datování hlaholských služeb o sv. Cyrilu a Metoději.— Slovo, 1977, br. 27, s. 85—128.
135. *Tkadlčik V.* Trojí hlaholské *i* v Kyjevských listech.— Slavia, 1957, roč. 15, seš. 2, s. 200—216.
135a. *Tóth H. I.* Konstantin-Ciril és Metód élete és müködése.— Budapest: Magvető, 1981.— 219 o.
136. *Trubetzkoy N. S.* Altkirchenslavische Grammatik. Schrift-Laut- und Formensysten. Herasgegeben von R. Jagotitsch.— Wien, 1954.— 197 S.— (Österr. Akad. Wiss. Philos.-hist. Kl. Sitzungsber.; Bd 228, Abh. 4).
137. *Vajs J.* Najstariji hrvatskoglagoljski misal s bibliografskim opisima svih hrvatskoglagoljskih misala.— Zagreb, 1948.— 171 s.— (Djela Jugosl. akad. znanosti i umjetnosti; Kn. 38).
138. *Vašica J.* Slovanská liturgie nově osvětlená Kijevskými listy.— Slovo a slovesnost, 1940, roč, 6, č.2, s.65—77.
139. *Vašica J.* Slovanská liturgie sv. Petra.— Byzantinoslavica, 1939/1946, roč. 8, s. 1—54.
140. *Vavřinek V.* Předcyrilometodějské misie na Velké Moravě.— Slavia, 1963, roč. 32, seš. 4, s. 465—480.
141. *Večerka R.* Velkomoravská literatura v přemyslovských Čechách.— Ibid., seš. 3, s. 398—416.
142. *Vlašek J.* Staroslověnská modlitba za vlast (Kij. 4 b 8—13), její poetika, sémantická struktura a překlad.— In: Palaeoslovenica: Sb. odděl, srovnávácí slovanské jazykovědy Úst. jaz. a lit. ČSAV. Praha, 1971, s. 125—141.
143. *Vondrák W.* .Altkirchenslavische Grammatik.— 2.Aufl.— Berlin, 1912.— 656 S.
144. *Vondrák V.* Kirchenslavische Chrestomatie.— Göttingen: Vanderhock et Ruprecht, 1910.— 232 S.

145. *Vondrák V.* O původu Kijevských listů a Pražských zlomků a o bohemismech v starších církevněslovanských památkách vůbec.— Praha, 1904.— 115 s., 5 fot.

145a. *Vrana J.* Kijevski listovi nisu falsifikat.— Slavia, 1981, roč. 50, seš. 3—4, s. 322—326.

146. *Weingart M.* Československý typ cirkevnej slovančiny: Jeho pamiatky a význam.— Bratislava: SAVU, 1949.— 134 s.

147. *Weingart M.* Texty ke studiu jazyka a písemnictví staroslověnského.— 2-hé revid. vyd./Nově upr. J. Kurz.— Praha, 1949.— 237 s.

148. *Zagiba F.* Das Slavische als Missionssprache (lingua quarta) und das Altkirchenslavische als lingua liturgica im 9.— 10. Jhdt: (Eine Einführung in die Problematik des Altkirchenslavischen als Lehr- und Liturgiesprache).— In: Studia palaeoslovenica. Praha: Academia, 1971; S. 401—416.

149. *Zagiba F.* Der historische Umkreis der Kiever Sakramentarfragmente.— Slovo, 1964, br. 14, S. 59—77.

КИРИЛИЧНА ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ КИЇВСЬКИХ ГЛАГОЛИЧНИХ ЛИСТКІВ ТА ЛАТИНСЬКИЙ ВІДПОВІДНИК СЛОВ'ЯНСЬКОГО ТЕКСТУ ІЗ ПАДУАНСЬКОГО КОДЕКСУ

D. STAROSLOVĚNSKÉ TEXTY ČESKÉHO PŮVODU.

18. KYJEVSKÉ LISTY.

(Po V. Jagićovi, Glagolitica, Vídeň 1890, s latinskou předlohou paralelně vydal C. Mohlberg, Il messale glagolitico di Kiew (Sec. IX) ed il suo prototipo Romano del Sec. VI—VII. Atti della Pontificia Accademia romana di archeologia (serie III). Memorie. Volume II. Řím 1928, str. 207—320, text na str. 310—317.)[1]

fol. 1ᵛ ВЪ И҃В҃ ДЬНЬ КЛІМЕНТА

1. Б҃ъ іже нъи · лѣта огрѩдѫцѣ
блаженаго клйментa мѫ-
ченіка твоего і папежа
чьстꙑѭ веселіші : пода́-
зь мілостівъі̂ · да̀ егоже
чьсть чьстімъ · сіло́ѭ
оубо мѫченйѣ его наслѣдоуе-
мъ :·: гм҃ь́ :·: НАДЪ ОПЛАТМЬ

2. Рованйѩ̂ г҃і прінесенъиѩ
свѩті́ · і ходатаѩ̆цю
блаженоумоу климентоу
мѫченикоу твоемоу · сймь
нъй отъ грѣхъ҇ скврьностиі
нашіхъ очісті : гм҃ь :

прѣфациѣ : до вѣчьнъі̂ б҃же

3. Чь́стьнӑго климента зако-
ньні̆ка і мѫчені̆ка чьс҇і
чьстѩце · іже оутѩ̆же бъи-

[1] V otisku Mohlbergově i zde byly vypuštěny „přídechy" ⊣ ⊢, které se vyskýtají na samohlásce na začátku slova. Pro studium nadřádkových značek Kyj. l. je nutné přihlížeti ke snímkům ve vydání Jagićově a Mohlbergově.

CODEX PADOVANUS D 47.

VIIII. Kal. Dec.

Sancti Clementis Papae.

1. Deus qui nos annua beati Clementis martyris tui atque pontificis solemnitate laetificas, concede propitius, ut cuius natalitia colimus uirtutem quoque passionis imitemur, per dominum.

Super oblatam.

2. Munera domine oblata sanctifica, et intercedente beato Clemente martyre tuo per haec nos a peccatorum nostrorum maculis emunda, per dominum.

3. UD aeterne Deus. Veneranda Clementis sacerdotis et martyris solemnia recurren-

ті блаженоу̂моу апо́сто-
лоу твоемоу пе́троу· въ, ї-
нокості подроугъ· въ, испо-
f. 2r вѣді оучені́къ· въ чьсті на-
мѣстьнїкъ· въ мѫчениі на-
слѣдьнїкъ: х҃мь г҃мь нашмь:

по въсждѣ:·:

4. Тѣ́лесе свꙑатаго ι прѣдра-
гъиꙗ̂ кръве напльнені въ-
литиѣ просімъ г҃і б҃же нашь:
да еже милостіваѣ обѣцѣ́-
ниѣ носі́мъ· рѣснотівьнаѣ
издꙿѣшениѣ обьмемъ: г҃мь ·:·

въ тъзе дьнь феліцтъи:

5. Подазь на́мъ просімъ тꙑ
вьсемогъйι б҃же · блаженъи-
ꙗ̂ раді мѫченіцꙗ̂ твоеꙗ̂
феліцітъй въкоупьнѫꙑ
молитвѫ: ι тоꙗ̆зе раді
зашчїті нъй: г҃мь: НДЪ ОПЛ

6. На слоужьбъи людиι твоιхъ
милостиꙑ прізьрі· ι. . .
се нъй чьстꙑ свꙗтъихъ чь-
стїмъ: сътворі нъй радо-
стьнъи· въ вѣчьнѣмь живот⟨ѣ⟩

tes, qui fieri meruit beati Petri in peregrinatione comes, in confessione discipulus, in honore successor, in passione secutor, per Christum.

Ad complendum.

4. Corporis sacri et pretiosi sanguinis repleti libamine quaesumus domine Deus noster, ut quod pia deuotione gerimus, certa redemptione capiamus, per.

Eodem die natl. sanctae Felicitatis via Salaria.

5. Praesta quaesumus omnipotens Deus, ut beatae Felicitatis martyris tuae solemnia recensentes, meritis ipsius protegamur et precibus, per.

Super oblatam.

6. Uota populi tui domine propitiatus intende, et quorum nos tribuis solemnia celebrare, fac gaudere suffragiis, per.

f. 2v ПО ВЪСЖДѢ ⁖

7. Ѳъмѣрьно тѧ молимъ вь́се-
могꙑ҇ бж҇е · молитвамі свѧ-
тꙑихъ твоіхъ · і тꙑи самъ
бж҇ді · і даръ твоі въселі
въ нꙑи · і врѣмѧ наше въ
правьдж постáві ⁖ гм҇ь ⁖

мьшѣ на вь́сѧ дьні вь=
сего лѣта ѡ҆бідѫцѣ ⁖

8. Б҇ъ іже тварь своѩ ве-
льмі помілова · і по гнѣ-
вѣ своемь · изволі въ-
плътиті сѧ съпáсенѣ ра-
ді чловѣчьска · і въсхо-
тѣвъ нáмъ оутврьді срь-
дьцѣ нáшѣ · і милостиѩ
твоеѩ просвѣті нꙑи: гм҇ь:

надъ ѡ҆платъмь ⁖

9. Блізъ нáсъ бж҇ді г҇і прóсі-
мъ тѧ · і молітвж нашж
оуслꙑиші · дà оупъвание
⟨въ⟩ньмéмъ дѣлъ҇ своіхъ ·
і въ любъвь даръ сь тé-
бѣ пріносімъ: гм҇ь ⁖

f. 3r прѣфациѣ: вѣчьнꙑ҇ бж҇е:

10. Небесьскꙑиѧ твóѧ сілꙑ҇
просімъ і мóлімъ · дà съ

Ad complendum.

7. Supplices te rogamus omnipotens Deus, ut interuenientibus sanctis tuis, et tua in nobis dona multiplices et tempora nostra disponas, per.

Incipiunt orationes cottidianae Gregorii papae.

8. Deus qui creaturae tuae misereri potius eligis quam irasci, cordis nostri infirma considera, et tuae nos gratia pietatis inlustra, per.

Super oblatam.

9. Adesto nobis quaesumus domine, et preces nostras benignus exaudi, ut quod fiducia non habet meritorum, placationis obtineat hostiarum, per.

10. UD aeterne Deus. Maiestatem tuam suppliciter deprecan-

вънѣшьнїми твоими · до-
стоїнъи сътвориши нъй : и
вѣчьнаѣ твоѣ ихъже жьѧда-
емъ подась намъ милости-
вьно : хмь гмь нашимь · имь

по въсждѣ :·

11. Просимъ тѧ гї дазь намъ ·
да свѧтъі твои въсждъ
приемлѭще достоини бж-
демъ очишчениѣ твоего ·
и вѣра твоѣ въ насъ да въ-
здрастетъ : гмь нашимь нсм

✕ мьшѣ ·в· о томьзе :·

12. Просимъ тѧ вьсемогъі вѣ-
чьнъі бже · призьри на мо-
литвж нашж · и вънж-
трьнѣѣ нашѣ очисти · ѣже
нъй соушѧтъ грѣхъй наши-
ми : да милостиѭ твое-
ѭ избави нъи : гмь наши

надъ оплатъмь :

f. 3v 13. Сьи[1] приносъ принесенъі тебѣ
гї просимъ тѧ приимї : и-
же еси благословестилъ
на съпасение наше : гмь наши :

[1] Toto slovo není na snímku jasně viditelné.

tes, ut opem tuam petentibus dignanter impendas, et desiderantibus benignus tribuas profutura, per Christum.

Ad complendum.

11. Praesta quaesumus domine, ut sancta tua nos expient, dignosque semper sui perceptione perficiant, per.

Item alia missa.

12. Quaesumus omnipotens Deus, preces nostras respice, et tuae super nos uiscera pietatis impende, ut qui ex nostra culpa affligimur, ex tua pietate misericorditer liberemur, per.

Super oblatam.

13. Hostias domine quaesumus suscipe placatus oblatas, quae te sanctificando nobis perficiantur salutares, per dominum.

прѣфациѣ: до вѣчьн бже:

14. Да сѧ тебе дрьжимъ і міло-
сті твоѩ просімъ: прі-
зъвалъ нъи еси г҃і · да испра-
ві нъи і очісті: не нашi-
хъ дѣлъ ради · нъ обѣта тво-
его ради іже еси обѣцѣлъ
намъ: да възможемъ доу-
шѣмі і тѣлесъі і мънсль-
мі нашімі · прiѩти запо-
вѣдi твоѩ: ѩже есі посъ-
лалъ къ намъ: хмь гмь на-
шiмь · імьже велічь :·

(по) въсждѣ :·

15. (С)вѧтъі твоі въсждъ
г҃і іже есмъ възѩлі мо-
лімъ тѧ · да очiститъ
(нъи о)тъ грѣхъ нашiхъ: і
(къ не)весьсцѣі любъві
(приве)детъ нъи: гмь наш:

f. 4r мьшѣ ·в· о томьзе :·

16. Просiмъ тѧ въсемогъі
бже да ѣкоже есмъ скрьбьні
грѣхъі нашiмi: мілость-
іѭ твоеѭ отъ вьсѣхъ зъ-
лиі нашiхъ очісті нъи:
гмь :· надъ оплатьмь:

14. UD aeterne Deus. Ut qui te auctore subsistimus, te dispensante dirigamur, non nostris sensibus relinquamur, sed ad tua reducti semper tramitem ueritatis haec studeamus exercere quae praecipis, ut possimus dona percipere quae promittis, per Christum.

Ad complendum.

15. Sancta tua nos domine quaesumus et a peccatis exuant, et caelestis uitae uigore confirment, per.

Item alia.

16. Praesta quaesumus omnipotens Deus, ut qui pro nostris excessibus incessanter affligimur, tuae pietatis in omnibus protectione consolemur, per.

17. Прімі Гі просімъ тъ прі-
носъ сь · пріенесенъі тебѣ ·
избавленіѣ раді чловѣ-
чьска · і съдравіе намъ
дазь · і доушъ нашъ і тѣ-
леса очисті · а моліт(ж)[1]
нашж прімі :· Гмь : прѣф

до вѣчьнъі Бже :·

18. Тъи есі животъ нашь Гі о-
тъ небъітіѣ бо въ бъіт(ие)
сътворілъ нъи есі · і от-[2]
падъшъ въскрѣсі пакъи ·
да намъ не достоітъ тебѣ
съгрѣшаті : твоѣ же (сж-)
тъ вьсѣ · небесьскаѣ (і з)е-
мльскаѣ Гі · да тъи (самъ)
отъ грѣхъ нашіхъ и(збави)
нъи : Хмь Гмь :·

f. 4v ПО ВЪСЖДѢ :·

19. (Д)азь намъ : вьсемогъі Бже ·
да ѣкоже нъи есі небесьскъі|ми
піщж насътілъ : такозе
же і животъ нашь сіло
ж твоеж оутврьді : Гмь :

[1] ж nedokončeno. — [2] Konec řádku (po т) porušen.

Super oblatam.

17. Suscipe quaesumus domine hostiam redemptionis humanae et salutem nobis mentis et corporis operare placatus, per.

18. UD aeterne Deus. Tuum est enim omne quo uiuimus quia licet peccati uulnere natura nostra uitiata sit, tui tamen est operis, ut a terrena generati ad caelestia renascamur, per Christum.

Ad complendum.

19. Da quaesumus omnipotens Deus, ut mysteriorum uirtute satiati uita nostra firmetur, per.

мьшѣ :г҃: ѡ томьзе :

20. (Ц)ѣсарьствѣ нашемь г҃і мі-
лостьѭ твоеѭ прізьрі :
і не отъдазь нашего тоу-
зімъ · і не обраті насъ
въ плѣнъ народомъ пога-
ньскъімъ : х҃а раді г҃і на-
шего · іже цѣсарітъ съ оть-
цемь і съ свѧтъимь :·

надъ ѡплатьмь :

21. (Т)воѣ циркънаѣ твердь за-
(щ)чіті нъи г҃і · ѭже есі
образъмь своімь оуподобілъ · ѭже нъі чьстімъ) на бальство наше · то-
(г)о раді есі намъ вѣчь-
(н)ое обѣцѣние принеслъ :·
(г҃мь) нашмь :·

f. 5r

прѣф(ациѣ д..)

22. Да ѣкъниже сѫтъ твоѩ сі·
слоужьбъи въжлюбленъй-
ѩ · такъниже мъислььмі сво-
імі нъи творімъ · а тъи
самъ г҃і присно нъи пріемлі :
да възможемъ правьдь-
наѣ твоѣ наслѣдоваті ·
і отъ непріѣзнінъ дѣлъ
очіститі сѩ : х҃мь г҃мь наш-
мь : імьже величьство :·

Item alia missa.

20. **Rege nostras domine propitius uoluntates, ut nec propriis iniquitatibus implicentur, nec subdantur alienis, per dominum.**

Super oblatam.

21. **Tua sacramenta nos Deus circumtegant et reforment, simulque nobis temporale remedium conferant et aeternum, per dominum.**

22. **UD aeterne Deus. Ut quia tui est operis, si quod tibi placitum est aut cogitemus aut agamus, tu nobis semper et intelligendi quę recta sunt et exsequendi tribuas facultatem. Per Christum.** ***(Cod. S. Gall. 348, n. 1536.)***

по въсждѣ:

23. Твоѣ свѧтаѣ вьсемогъı
бже · ѣже се нъй прıемлемъ:
на раздрѣшенйе · ı на очнишче-
нйе нáмъ бѫдѫ: а тъи са-
мъ помоцьѭ твоеѭ вѣ-
чьноѭ зашчıтı нъи: гм(ь) ·

*мьшѣ ·д· о томьзе ⁖

24. Просıмъ тѧ гı въздвı-
гнı срьдьца нáшѣ къ тебѣ о-
тъ земльскъıхъ похот(нı)
да възможемъ хотѣтı ⟨не⟩-
весьскъıмъ твоıмъ ⁖

f. 5v ⟨надъ оплат⟩ъмь.

25. Ѣкъıже даръı ıмамъ · прѣдъ
тобоѭ сѫтъ · ı просıмъ
тѧ прıımı ѩ · да ı нъи възмо-
жемъ въ въжлюбленıı тво-
емь: гмь нашıмь: прѣфа-
циѣ · до вѣчьнъı бже ⁖

26. Зълоба нашѣ не върѣснı сѧ въ
нáсъ · нъ издрѣшенıе вѣчь-
нoе прıсно нáмъ бѫдı · гı
нашего радı: тъ бо нъй сá-
мъ отъ тьмьнъıхъ отъве-

Ad complendum.

23. **Tua sancta nobis omnipotens Deus quae sumpsimus: et indulgentiam praebeant, et auxilium perpetuae defensionis impendant, per.**

Alia missa.

24. **Erige quaesumus domine ad te corda nostra, ut a terrenis cupiditatibus in caelestia desideria transeąmus, per.**

Super oblatam.

25. **In tuo conspectu domine quaesumus talia nostra sint munera: quae et placare te ualeant, et nos tibi placere perficiant, per.**

26. **UD aeterne Deus. Ut non in nobis nostra malitia, sed indulgentiae tuae praeueniat semper affectus, qui nos a noxiis uoluptatibus indesinen-**

дѥ : і очісті · і заклепе ·
і достоіно избаві : х҃мь
г҃мь нашимь ⁖ ПО ВЪСЖДѢ :

27. (В)ъсждьнаѣ молітва нашѣ
оутврьді н҃ъи г҃і вѣчьнъимі
твоімі : і подазь намъ съ-
пасение твое : г҃мь нашімь ⁖

(мь)шѣ · е҃ : о томьзе ⁖

28. (Тъ)и г҃і отьмі нъи отъ лжкавь-
(ст)ва нашего : і твоеѭ міло-
(ст)нѭ обрати нъи на правьдж
(твоѭ) : г҃мь нашімь ⁖

f. 6r

НАДЪ ОПЛАТЪМЬ ⁖

29. Прінесенъі тебѣ г҃і сьі даръ
іже тъи есі далъ і сътво-
рілъ · цірькъве раді твое-
ѩ · і живота і прѣставле-
ниѣ нашего раді : і съвѣстоу-
емъ нъи · ѣко бальство е-
стъ то живота вѣчьнаго :
г҃мь : ПРѢФАЦИѢ · ДО
вѣчьнъі б҃же ⁖

30. Молімъ сѧ і҃соу х҃оу сънноу
твоемоу г҃і нашемоу · да
мілостьѭ своеѭ защі

ter expediat, et a mundanis
cladibus dignanter eripiat, per
Christum dominum nostrum.

Ad complendum.

27. Cotidianis domine quaesumus munera sacramenti: perpetuae nobis tribuas salutis augmentum, per.

Item alia.

28. Tu domine semper a nobis omnem remoue prauitatem, et ad tuam nos propitius conuerte iustitiam, per.

Super oblatam.

29. Offerimus tibi domine munera quae dedisti, ut creationis tuae circa mortalitatem nostram testificentur auxilium et remedium nobis immortalitatis operentur, per dominum.

30. UD aeterne Deus. Precantes ut Iesus Christus filius tuus dominus noster sua nos gra-

тітъ нъи і сънасетъ : бе-
ж негоже бо мілості не въ-
зможемъ ничьсоже сътво-
ріті : тѣмьже самого
его раді даръи і мілость
пріемлемъ і въ любъві
живемъ : х҃мь г҃мь нашім(ь·)

по въсждѣ :·

31. Въсжда твоего г҃і насън-
цені просімъ тѧ : отъ в(ь-)
f. 6v сѣхъ противѧщіхъ сѧ на-
мъ съпасі нъи : г҃мь наші :·

мьшѣ о мжченіцѣхъ :·

32. Мжченікъ твоіхъ г҃і чь-
сті чьстѧце молімъ тѧ
просѧце : да ѣкоже ѧ есі
славоѭ твоеѭ небесьскоо-
ѭ оутврьділъ : такозе же
і нъи мілостіѭ твоеѭ
пріми г҃мь :· надъ оплатмь :

33. Прінось гі прінесенъі тебѣ
мжченікъ свѧтъіхъ ра-
ді приmі : і молітвамі
іхъ і заповѣдьмі твоі-
мі пріспѣі намъ помоць
твоѣ · г҃мь : по въсждѣ :·

tia protegat et conseruet, et quia sine ipso nihil recte ualemus efficere ipsius semper munere capiamus, ut tibi placere possimus, per quem maiestatem.

Ad complendum.

31. Quos caelesti domine alimento satiasti, praesta quaesumus ab omni aduersitate custodias, per.

In uigilia plurimorum sanctorum.

32. Martyrum tuorum domine ill. natalitia praeeuntes supplices te rogamus, ut quos caelesti gloria sublimasti, tuis concede adesse fidelibus, per.

Super oblata.

33. Sacrificium domine quod pro sanctis martyribus ill. praeuenit nostra deuotio eorum meritis nobis augeat te donante suffragium, per.

34. Очисті нъи г͠і просімъ тѧ
небесьскъ͡ихъ твоіхъ ра-
дî заповѣдû : î оутврь-
ді нъй да славімъ тѧ прѣ-
дъ свѧтъ͡имі твоімі
молітвамі нашімі :
г͠мь нашімь :·

f. 7r *мьшѣ ѻ҃ вьсѣхъ небесьскъ
хъ[1] сілахъ : Помлімъ[2] сѧ :·

35. Б͠ъ іже нъй молітвъи радî
блаженъ͡ыѧ бц͡ѧ і прісно-
дѣвъ͡и маріѧ : і блаженъ͡и-
хъ радî анћелъ твоіхъ · і
вьсѣхъ небесьскъихъ сіла-
хъ[1] : і апостолъ · і мжче-
нікъ · і прѣподобьнъ͡ихъ ·
і чістъ͡ихъ дѣвъ · і вьсѣхъ
свѧтъ͡ихъ твоіхъ молі-
твамі · прісно нъй възве-
селілъ éсі : просімъ тѧ
г͠і · да ѣкоже нъй чьстімъ
чьсті сіхъ[3] на вьсѧ дьні
милостьѭ твоéѭ дáзь
нáмъ прйсно наслѣдовáті ·
небесьскъ͡ыѧ твóѧ сйлъи :
г͠мь нашимь : над ѻплатм(ь)

[1] Sic. — [2] Tak v rkpe místo помолимъ сѧ. — [3] V. Vondrák, O původu Kijevských listů a Pražských zlomků 15, se domnívá, že toto slovo třeba rozděliti na сі a іхъ, a soudí, že сі je akus. plur. fem., vztahující se k předcházejícímu akusativu чьсті.

Ad communionem.

34. Purificet nos domine quaesumus et diuini perceptio sacramenti et gloriosa sanctorum tuorum oratio, per.

(Sacramentario di Fulda, ed. Richter.)
Missa cotidiana de sanctis.

35. Deus qui nos beatae Mariae semper uirginis et beatorum caelestium uirtutum et sanctorum patriarcharum, prophetarum, apostolorum, martyrum, confessorum et uirginum atque omnium simul sanctorum continua laetificas commemoratione, presta quaesumus, ut quos cotidiano ueneramur officio etiam piae conuersationis sequamur exemplo, per.

36. Даръ сь принесенъи тебѣ г҃і
вьсѣхъ свꙑтъіхъ небесь-
скъіхъ силъ радї : і вьсѣ-
хъ свꙑтъіхъ · твоіхъ рад⟨і⟩
f. 7v і правьдьнъіхъ радї : бж-
ді тебѣ въ хвалѫ :· а намъ
молітвамі іхъ достоі-
ное отъплаті : г҃мь нашімь ·

по въсждѣ :·

37. Просімъ тꙑ г҃і · дазь намъ
молітвамі вьсѣхъ небе-
сьскъіхъ силахъ [1] · і вьсѣхъ
свꙑтъіхъ твоіхъ · і дѣлъ
іхъ радї правьдьнъихъ : въ-
сждъмь сімь възꙑтъи-
мь · очісті срьдьцѣ нашѣ
отъ грѣхъ нашіхъ : г҃мь на :·

молитва · в҃ :

38. Сътворі нъй г҃і б҃же причꙑ-
стьнъи свꙑтѣі б҃ці і при-
снодѣвѣ маріі : і достоі-
нъи свꙑтъіхъ анћелъ і
(б)лаженъихъ апостолъ · мж-
(че)нікъ · і прѣподобьнъихъ
(і ч)істъихъ дѣвъ · і вьс(ѣ-)
(хъ с)вꙑтъихъ твоіхъ : мо-
⟨ли⟩твамі іхъ зашчіті

нъи

[1] Sic.

36. Munera tibi domine nostrę
deuotionis offerimus, quę et
pro omnium sanctorum tuo-
rum tibi sint grata honore et
nobis salutaria te miserante
reddantur, per.

37. Praesta nobis quaesumus do-
mine intercedentibus omnium
sanctorum tuorum meritis, ut
quę ore contingimus, puro cor-
de capiamus, per.

Alia.

38. Fac nos domine Deus sanctae Mariae
semper uirginis subsidiis attolli et gloriosa
beatarum omnium caelestium uirtutum
et sanctorum patriarcharum, prophetarum,
apostolorum, martyrum, confessorum,
uirginum et omnium simul protectione
defendi, ut dum eorum pariter cotidie comme-
morationem agimus, eorum pariter cotidie
ab omnibus aduersis protegamur officio, per.

19. PRVÁ STRANA KYJEVSKÝCH LISTŮ.

Po prvé otištěna Vatr. Jagićem v knize Glagolitica, Vídeň 1890, na str. 56—57. (Viz M. Weingart, Hlaholské listy Vídeňské, Časopis pro moderní filologii 24, 1938, str. 105—129, 233—245; otisk prvé strany je na str. 240.)

Epištola sv. Pavla k Římanům, kap. XIII. 11—14, XIV. 1—4.

XIII. 11. Братиѣ, нъінѣ ближе ⟨нм҃ъ съпсн⟩|не · ли егда
вѣровахомъ · **12.** но⟨щь оусп ѣ⟩|а денъ приближи сѧ · отъвръ-
⟨зѣмъ⟩| оубо дѣла темънаѣ · и облѣцѣ⟨мъ сѧ⟩| въ орѫжие
свѣтоу · **13.** ѣко въ дни к⟨л҃гоо⟩|бразъно ходимъ · не козъ-
логр⟨а · · ·⟩| нимн[1] · и пънѣнѧствими · и любо⟨дѣни⟩|ми · и стоу-
додѣниими · и ръвен⟨инми⟩| и завистъми · **14.** нъ облѣцѣте
сѧ ⟨г҃мь и⟩|сх҃ръмъ · и плъти оугодиѣ не твор⟨ите в⟩|ъ по-
хоти · **XIV. 1.** изнемагаѭщаго же в⟨ѣроѭ⟩ | приемлѣте ·
не въ сѫмънѣниѣ п⟨омъи⟩|шленимъ · **2.** овъ бо вѣроуетъ
ѣст⟨и вса⟩| а изнемагаѧи зелие да ѣстъ · **3.** ѣ⟨дъи н⟩|е ѣдѫ-
щаго да не осѫжда⟨етъ⟩, да не оу⟨карѣ⟩|етъ · и не ѣдъи
ѣдѫщаго да не о⟨сѫжд⟩|аетъ · Б҃ъ бо и приѧтъ · **4.** тъи
къто ⟨еси о⟩|сѫждаѧи (с)тоуждего раба : сво⟨емоу⟩| г҃оу : стоитъ
ли падетъ · стане⟨тъ же⟩ | силенъ бо г҃ъ поставитъи и ·

Za tím následuje modlitba mariánská:

: ст҃ѣи мари : помⷪм ⟨сѧ⟩.

Защити г҃и рабъи своѧ мирь⟩|нъими заповѣдъми · и оуп⟨ъва⟩|
ѭщѧѧ ѣъ застѫпление · бл⟨аже⟩|нѣи марии, и отъ всѣхъ
с⟨оупос⟩|татъ нашихъ сътвори н⟨ъи бе⟩|с печали · г҃а ради нашего ·

[1] Porucha místo козълогласованними и игрениѥмь.

СЛОВОПОКАЖЧИК ДО КИРИЛИЧНОЇ ТРАНСЛІТЕРАЦІЇ КИЇВСЬКИХ ГЛАГОЛИЧНИХ ЛИСТКІВ

A. Index

omnium verborum, quae in *Kijevensibus* fragmentis inveniuntur, una cum signis accentum et longas syllabas indicantibus, omissa tantum imitatione spiritus graeci. In editione, quae habet auctorem Jagić, occurrunt quaedam leviora menda, e. g. **обѣщѣ́нні́ѣ** II 8—9 pro **обѣщѣ́нні́ѣ**; **оуслъньші** IIb 21 pro **оуслъ́ньші**: **нашімі** IIIb 14 pro **нӑшімі**; **дазь** IV 12 pro **да́зь** etc. Cf. et **сіихъ** VII 15. pro **сі іхъ**.

К

велιчь . . . . IIIb 17.

велιчьство V 11.

вельмι IIb 10—11.

весслити : весєлιши 2. p. sg. praes. Ib 5 (v. p. 10).

врѣмѧ IIb 6.

въ cum acc.: Ib 1; II 11; IIb 6 (bis), 23; IV 17; IVb 12; Vb 8; VIIb 2; cum loc.: Ib 21, 22; II 1, 2, 22; III 14; Vb 5; VI 19.

въжлюблениe : въжлюблении loc. sg. Vb 5.

въжлюбленъ : въжлюбленъйѧ nom. pl. g. f. V 3—4.

възвеселити : възвеселилъ VII 12—13.

въздвигнѫти : въздвигни 2. sg. imper. V 20—21.

въздрасти : въздрсѧтетъ 3. p. sg. praes. III 14—15 (v. p. 26).

възмошти : възможемъ 1. pl. praes. IIIb 12; V 7, 23; Vb 4—5; VI 15—16.

възати : възмли IIIb 20; възмтънимь instr. sg. g. m. VIIb 11—12.

въкоупьнъ : въкоупьнѫѭ acc sg. g. f. II 15.

вълитие : gen. sg. вълитиѣ II 6—7 (p. 12).

вънати : (въ)ньмéмъ 1. pl. praes. IIb 22 (v. p. 10, 29).

вънѫтрьнь : вънѫтрьнѣѣ acc. pl. g. n. III 19—20.

въплътит и : въплътити сѧ IIb 12—13.

връсинти : врѣси 2. sg. imper. V b8.

въселити : въсели 2. sg. imper. IIb 5.

въскрѣсити : въскрѣси 2. sg. imper. IV 19.

въсхотѣти : въсхотѣвъ IIb 14—15.

въсждъ nom. sg IIIb 19; acc. sg. III 11; въсжда gen. sg. VI 22; въсждѣ loc. sg. II 4; IIb 1; III 9; IIIb 18; IVb 1; V 12; Vb 15; VI 21; VIb 16; VIIb 5; въсждъмь instr. sg. VIIb 10—11.

въсждьнъ : въсждьнаѣ nom. sg. g f. Vb 16.

вышьнь : вънйшьнїми instr. pl. III 4 (v. p. 14, 22).

вьсемогы : semel вь́семогъйи (voc. sg. g. m.) II 13; вь́семогъї IIb 2—3; praeterea semper вьсемогъї III 17; IV 2; IVb 2; V 13 (v. p. 14, 16).

вьсь : вьсего gen. sg. g. n. IIb 8—9; вьсѣ nom. pl. g. n. IV 22; вьсѣхъ VII 1. 7, 21; VIIb 8; вьсѣхъ (cum ъ) VII 10; вьсѣхъ (sine acc.) IV 5; VI 23 - VIb 1; VIIb 7. 21—22; въеѣхъ VII 22—23 (conf et въеѣхъ VII 10) вь́сѧ acc. pl. g. m. IIb 8; вьсѧ id. VII 15 (v. p. 16, 22).

вѣра nom. sg. III 14 (v. p. 11.)

вѣчьнъ : вѣчьнъї voc. sg. g. m. Ib 16; III 1, 17—18; IV 15; Vb 7; VI 10; вѣчьн . . . . IIIb 5; вѣчьнаго gen. sg. g. m. VI 8; вѣчьнѣмъ loc. sg. g. m. II 22; вѣчьное nom. sg. g. n. Vb 9—10; acc. IVb 22—23; вѣчьноѭ instr. sg. g. f. V 17—18; вѣчьнаѣ acc. pl. g. n. III 6; вѣчь-

нъними instr. pl. g. n. Vb 17 (v. p. 14).

Г

гнѣвъ: гнѣвѣ loc. sg. IIb 11—12.

господь: г҃і voc. Ib 10; II 7; IIb 19; III 10; IIIb 2, 8, 20; IV 8, 16, 23; IVb 8, 18; V 6, 20; Vb 17, 21; VI 2, 22; VIb 4, 11, 17; VII 14, 20; VIIb 6, 15; **г҃і** gen. sg. IVb 13; Vb 10, 15; **г҃і** dat. sg. VI 12; **гмь** instrum. sg. Ib 9, 15; II 3, 10, 17; IIb 7, 17, 24; III 8, 15, 23; IIIb 4, 16, 24; IV 7, 14, 25; IVb 6, 24; V 10, 18; Vb 6, 15, 19, 24; VI 9, 20, VIb 2, 10, 16, 23; VII 19; VIIb 4, 13.

грѣхъ: грѣхъ̑ gen. pl. (semper sic) Ib 14; IIIb 22; IV 24; VIIb 13; **грѣхъи̑** instr. pl. III 21, IV 4 (v. p. 22, 23).

Д

да: да̀ (cum acc. gravi) Ib 6: IIb 21; III 3, 11, 22; IIIb 8; IV 20; **да** (sine acc.) II 8; III 14; IIIb 6, 12, 21; IV 3, 23; IVb 3; V 2, 7, 23; Vb 4; VI 12; VIb 6, 20; VII 14 (v. p. 17).

даръ nom. sg. VII 20 (nom. acc.) VI 2; acc. sg. IIb 5, 23; **даръи** acc. pl. Vb 2; VI 18.

дати: да́зь 2. sg. imper. IV 12, IVb 2; VII 16; **дазь** (sine acc.) III 10; VIIb 6; **далъ** VI 3 (v. p. 6, 10, 21).

до (usque) Ib 16; IIIb 5; IV 15; Vb 7; VI 9.

достоинъ: до́сто́іні nom. pl. g. m. III 12; **до́стоінъи** acc. pl. g. m. VIIb 17—18; **достоінъи** id III 4—5; **достоіное** acc. sg. g. n. VIIb 3—4; **достоіно** adv. Vb 14 (v. p. 13, 16).

достоıати: достоітъ 3. sg. praes. IV 20.

дрьжати: дрьжімъ 1. pl. praes. IIIb 6.

доуша: доушѧ acc. pl. IV 12; **доушѣмі** instr. pl. IIIb 12—13.

дьнь: дьнь acc. sg. Ib 1; II 11; **дьнє** acc. pl. IIb 8; **дьні** id. VII 15.

дъва: дъвѣ̑ gen. pl. VII 10; VIIb 21 (v. p. 23).

дѣло: дѣлъ̑ gen. pl. (semper sic) IIb 22; IIIb 10; V 9; VIIb 9; (v. p. 23).

Є

еже II 8 (quod, vide pag. 24).

есмь: е́сі 2. sg. praes. IIIb 3, 8, 11; IV 16; IVb 18; VI 3; VIb 6; VII 13; **есі** (sine acc.) IIIb 15; IVb 3, 22; **естъ** 3. sg. praes. VI 7—8; **е́смъ** 1. pl. praes. IIIb 20; IV 3; **сѫ́тъ** 3. pl. V 2; **сѫтъ** IV 21—22; Vb 3 (v. p. 10, 26).

Ж

же IV 21 IVb 5; VI 17; VIb 8.

животъ IV 16; IVb 5; **живота** gen. sg VI 8; **жівота** id. VI 5; **живот(ѣ)** loc. sg. II 22.

жити: живемъ 1. pl. praes. VI 20.

жадати: жидаемъ 1. pl. praes. III 6—7.

Ꙁ

закленѫти: **заклепе** 3. sg. aor. Vb 13.

законьникъ: **законьнйка** gen. sg. Ib 17—18 (v. p. 26).

заповѣдь: **заповѣдьі̂** gen. pl. VIb 19 (v. p. 24); **заповѣдї** acc. pl. IIIb 14—15; **заповѣдьмї** instr. pl. VIb 14.

зашѵитити: **зашѵїтїтъ** 3. sg. praes. VI 8—9; **зашѵїтí** 2. sg. imper. VIIb 23; **зашѵї̂тї** id. II 17; **зашѵїтї** id. IVb (v. p. 10, 16) 17—18; V 18.

землъскъ: **землъскаѣ** nom. pl. g. n. IV 22—23; **землъскѣнхъ** gen. pl. V 22.

зълоба V b8.

зъль: **зълиї** gen. pl. IV 5—6.

И

и conjunctio; scribitur *ι*: Ib 4, 11, 18; II 5, 16, 19; IIb 4, 5, 6, 11, 14, 16, 20, 23; III 3, 5, 14, 19; IIIb 6, 13 (bis), 22; IV 11, 12 (bis), 22; IVb 5, 10, 11, 15; V 15; Vb 3, 13, 14, 18, 22; VI 3, 5 (bis), 6, 14, 18, 19; VIb 9, 13, 14; VII 4, 5, 6, 8 (bis), 9, 10 (bis), 22, VIIb 1, 8, 9, 16, 17, 18, 20, 21.

ὶ IIIb 9; V 9; Vb 13; VIb 19.

ĭ (?) II 19 (vide pag. 26).

ι IV 18 (distingui non potest, Jagić habet *ĭ*, quod valde dubium est).

и pronomen: **его** gen. sg. g. m. Ib 8; VI 18; **ιмь** instr. sg. g. m. III 8; **ιхъ** gen. pl. VIb 14; VII 15; VIIb 3, 10, 23; **ѩ** acc. pl. g. m. Vb 4; VIb 6.

иже: **ιже** nom. sg. g. m. Ib 2, 19, IIb 10; VII 3; **ıже** id. IVb 14; **ιже** acc. sg. g. m. IIIb 2—3, 11, 20; VI 3; **егоже** gen. sg. gen. m. Ib 6; **негоже** id. VI 15; **Імьже** instr. sg. g. m. IIIb 17; V 11 (v. p. 22); **ιхъже** gen. pl. III 6; **ѣже** nom. pl. g. n. III 20; id. acc. V 14; **ѭже** acc. sg. g. f. IVb 18, 20; **ѩже** acc. pl. f. IIIb 15.

избавити: **избави** 2. sg. imper. IV 24; **ιзбаві** id. III 23; **избаві** 3. sg. aor. Vb 14.

избавлениие: **избавленйѣ** gen. sg. IV 10 (v. p. 12).

изволити: **изволі** 3. sg. aor. IIb 12.

издрѣшениие nom. sg. Vb 9; **издрѣшенйѣ** acc. pl. II 10 (v. p. 12, 20).

имѣти: **ιмамъ** 1. pl. Vb 2.

инокость: **ĭнокості** loc. sg. Ib 21—22 (v. p. 26).

нихъ: **нихъи** acc. pl. gen. m. Vb 4.

исповѣдь: **ѝсповѣдї** loc. sg. Ib 22—II 1 (v. p. 11).

исправити: **исправі** 2. sg. imper. IIIb 8 – 9.

исоусъ: **исоѵ** dat. VI 11; **исм** instrum. III 15.

К

климентъ: **кліментa** gen. sg. Ib 1; **клйментa** id. Ib 3 (v. p. 11); **климентa** id. Ib 17; **климентоѵ** d. Ib. 12

кръвь: **кръве** gen. sg. II 6.

къ cum dat.: IIIb 16, 23; V 21.

Л

лѣто: **лѣ́та** gen. sg. Ib 2 (v. p. 11); **лѣта** IIb 9 (id.).

любы: **любъвь** acc. sing. IIb 23; **любъві** dat. sg. IIIb 23; **любъві** loc. sg. VI 19.

людие: **людиі** gen. pl. II 18.

лжкавьство: **лжкавьства** gen. sg. Vb 21—22.

М

мариа: **маріа** gen. sg. VII 5; **маріі** dat. sg. VIIb 17 (v. p. 19, 22, 27, nota 4).

милостивъ: **милостівъі** voc. sg. g. m. Ib 6 (v. p. 21); **милостівъ** acc. pl. g. n. II 8.

милостивъ: **мілостівьно** adv. III 7-8.

милость: **мілость** acc. sg. VI 18; **мілості** gen. sg. IIIb 6—7; VI 15; **мілостьѭ** instr. sg. IV 4—5; IVb 8—9; VI 13; VII 16 (**милостьѭ**); **мілостіѭ** id. III 22; VIb 9; **милостиѭ** II 19; IIb 16; **мілостиѭ** Vb 22—23.

молитва: **молитва** nom. sg. VIIb 14; **молітва** Vb 16; **молітвъі** gen. sg. VII 3; **молітвѫ** acc. sg. IIb 20 (v. p. 11, 29); **молітвѫ** id. III 18—19; IV 13; **молитвѫ** id. II 16; **молитвамі** instr. pl. IIb 3; VIIb 22—23; **молітвамі** id. VII 11—12; **молітвамі** id. VIb 13, 22; VIIb 3, 7.

молити: **молімъ** 1. pl. praes. III 3; **молімъ** IIb 2 (v. p. 10, 18 et 25); **молімъ** VIb 5; **молімъ** **сѧ** VI 11; **молімъ** IIIb 20—21.

мы vide **мы**.

мысль: **мъісльмі** instr. pl. IIIb 13—14; V 4.

мыша: **мыша** nom. IIb 8; III 16; IV 1; IVb 7; V 19; Vb 20; VIb 3; VII 1.

мѫчение: **мѫченіѣ** gen. sg. Ib 8 (v. p. 12, 30); **мѫченіі** loc. sg. II 2.

мѫченикъ: **мѫченіка** gen. sg. Ib 18 (v. p. 26); **мѫченіка** Ib 3—4; **мѫченикоу** dat. sg. Ib 13; **мѫченікъ** gen. pl. VIb 12; **мѫчен къ** id. VIb 4; VII 8—9; VIIb 19—20 (v. p. 23); **мѫченіцѣхъ** loc. pl. VIb 3.

мѫченица: **мѫченіцѧ** gen. sg. II 14 (v. p. 13, 22).

Н

на cum acc.: II 18; IIb 8; III 18; IIIb 4; **на бальство** IV 21 (v. p. 16); V 15 (bis); Vb 23; VII 15.

надъ cum instr. Ib 9; II 18; IIb 18; III 24; IV 7; IVb 16; (Vb 1); VI 1; VIb 10; VII 19.

намъ vide sub **мы**.

намѣстьнікъ nom. sg. II 1—2 (v. p. 26).

напльнені II 6 (v. p. 15, 27).

народъ: **народомъ** dat. pl. IV 12.

наслѣдовати: **наслѣдовáті** VII 17 (v. p. 10. 29 pro **помиловáти**); **наслѣдовати** V 8; **наслѣдоуемъ** 1. pl. praes. Ib 8—9.

наслѣдьникъ: **наслѣдьнікъ** nom. sg. II 2—3 (v. p. 26).

насъ vide sub **мы**.

насытити: **насъітілъ** IVb 4; **насъіцені** nom. pl. g. m. VI 22—23.

нашь: **нáшь** nom. sg. g. m. IV 16; **нáшь** acc. sg. g. m. IVb 5; **нашь** voc. sg. g. m. II 7; **нáше** acc.

sg. g. n. IVb 21; **наше** id. IIb 6; IIIb 4; **нашего** gen. sg. g. m, IVb 13—14; Vb 11; id. g. n. IVb 10; Vb 22; VI 6; **нашємоу** dat. sg. g. m. VI 12; **нашємь** loc. sg. g. n. IVb 8; **наш(и)мь** instr. sg. g. m. V 10—11; **нáшімь** id. III 8; **наш(і)мь** id. II 3; **нашімь** III 15, 23; **наші(мь)** IIIb 4; **нашімь** IIIb 16—17; **наш(імь)** IIIb 24; **нашімь** IVb 24; Vb 6, 19, 24; VI 20; VIb 23; VIIb 4; **нашимь** id. Vb 15; **наші(мь)** VIb 2; **нашмь** VII 19; **на(шімь)** VIIb 13; **нашѣ** nom. sg. g. f. Vb 8, 16; **нашѫ** acc. sg. g. f. IIb 20; III 19; IV 14; **нáшѣ** acc. pl. g. n. IIb 16; V 21; **нашѣ** id. III 20; VIIb 12; **нáшіхъ** gen. pl. IIIb 9—10; **нашіхъ** id. IIIb 22; IV 6, 24; VIIb 13; **нашıхъ** id. Ib 15; **нашѩ** acc. pl. g. f. IV. 12; **нáшімı** instr. pl. IIIb 14; **нашімі** id. III 21—22; VIb 22; **нашімı** id. IIIb 14; IV 4 (v. p. 16).

нє IIIb 9; IV 20; IVb 10, 11; Vb 8; VI 15.

нєбєсьскъ : нєбєсьцѣі dat. sg. g. f. IIIb 23 (v. p. 15, 27); **нєбєсьскоуѭ** instr. sg. g. f. VIb 7—8; **нєбєсьскъи̑ıа** gen. sg. g. f. IVb 3; **нєбєсьскъи̑ıа** acc. pl. g. f. VII 18; **нєбєсьскъйѩ** id. III 2; **нєбєсьскъи̑хъ** gen. pl. VIb 18; VII 21; VIIb 7—8; **нєбєсьскъихъ** id. VII 7; **нєбєсьскъ(н)хъ** loc. pl. VII 1; **(нє)бєсьскънимъ** dat. pl. V 23—24; **нєбєсьскаѣ** nom. pl. g. n. IV 22 (v. p. 22).

нєбытиє : нєбънтіѣ gen. sg IV 17.

нєприꙗзнинъ : нєпрѣзнінъ̑ gen. pl. V 9 (v. p. 23).

никъсоже gen. sg. VI 16.

носити : носи́мъ 1. pl. praes. II 9 (v. p. 25).

нъ IIIb 10; **нъ̀** Vb 9.

ны : нъи̇ *nom. pl.* II 20; V 14; VI 7; VII 14 (v. p. 15, 19); **нъи̑** id. IVb 20; **нъи** id. V 5; **нъи̇** *acc. pl.* Ib 14; II 17, 21; IIb 6, 17; III 5, 21; IV 6; Vb 11; VIb 9, 20; VII 3, 12; VIIb 15; **пъи** id. (errore) IIIb 24; **нъи̑** id. Vb 17; VIIb 23; **нъи** id. Ib 2; III 23; IIIb 8, 9, 22; IV 18, 25; IVb 3, 18; V 6, 18; Vb 21, 23; VI 14; VIb 2, 17; **нáсъ** *gen. pl.* IIb 19; IVb 11; **нáсъ** *loc. pl.* III 14; **въ нáсъ** id. Vb 9; **нáмъ** *dat. pl.* II 12; IIb 15; III 7, 10; IIIb 12; IV 11; IVb 2, 22; V 16; Vb 10, 18; VIb 1, 15; VII 17; **намъ** (sine acc.) id. IIIb 16; IV 20; VIIb 2, 6. **ны** pro **мы** occurrit etiam in *Glag. Cloz.* (vide pag. 2, 30), quod magni momenti est.

O

о cum loc. III 16; IV 1; IVb 7; V 19; Vb 20; VIb 3; VII 1.

обити : обıдѫщѣ gen. sg. g. n. IIb 9.

образъ : óбразъмь (?) instr. sg. IVb 19 (v. p. 11).

обратити : обраті 2. sg. imper. IVb 11; **обрати** id. Vb 23.

обѣтъ : обѣта gen. sg. IIIb 10.

обѣщание: **обѣщѣние** acc. sg. IVb 23; **обѣщѣнии** acc. pl. II 8—9 (v. p. 12, 20, 30).
обѣщати: **обѣщѣлъ** IIIb 11.
обяти: **обьмемъ** 1. pl. praes. II 10.
оградити: **огрѧдѫщѫ** gen sg g. n. Ib 2.
оплатъмь: **оплатмь** Ib 9; VIb 10; VII 19; **опл...** II 18; **оплатъмь** IIb 18; III 24; IV 7; IVb 16; (Vb 1); VI 1.
отъ cum gen Ib 14; IIIb 22; IV 5, 16—17, 24; V 9, 21—22; Vb 12, 21; VI 23; VIIb 13.
отъвести: **отъведе** 3. sg. aor. Vb 12—13.
отъдати: **отъдаꙁь** 2. sg. imper. IVb 10 (v. p. 6, 10).
отъпасти: **отъпадъшѧ** acc. pl. g. m. IV 18—19 (v. p. 14).
отъплатити: **отъплаті** 2. sg. imper. VIIb 4.
отьць: **отьцемь** instr. sing. IVb 14—15.
отяти: **отьми** 2. sg. imper. Vb 21.
оучистити: **оуістітъ** 3. sg. praes. IIIb 21; **оучісті** 2. sg. imper. VIb 17 (v. p. 10, 29); **оуісті** id. III 20; IV 6; VIIb 12; **оуісті** IIIb 9 id.; **оучисті** id. IV 13; **оуісті** id. Ib 15; **оуісті** 3. sg. aor. Vb 13; **оуіститі** inf. V 10.
оучишчение: **оучишчение** acc. sg. V 15—16; **оуішчениꙗ** gen. sg. III 13 (v. p. 12—13, 20, 30).

П

пакы IV 19.
папежь: **папежа** gen. sg. Ib 4.
петръ: **петроу** dat. sing. Ib 21 (v. p. 11).
пища: **пищѧ** gen. sg. IVb 4 (v. p. 13, 19, 22).
плѣнъ: **плѣнъ** acc. sg. IVb 12 (v. p. 26).
по cum. loc.: II 4; IIb 1, 11; III 9; IIIb 18; IVb I; V 12; Vb 15; VI 21; VIb 16; VIIb 5.
поганьскъ: **поганьскъıмъ** dat. pl. IV 12—13 (v. p. 22).
подати: **подаꙁь** 2. sg. imper. Ib 5—6; II 12; Vb 18, sed: **подаєь** 2. sg. praes. III 7 (vide pag. 6, 10, 21).
подроугъ nom. sg. Ib 22.
помиловати: **помілова** 3. sg. aor. IIb 11 (v. p. 11, 29 errore pro **наслѣдоватн**).
помолити: **пом(о)лимъ** 1. pl. praes. VII 2.
помоць nom. sg. VIb 15; **помоцьѭ** instr. sg. V 17.
поставити: **постави** 2. sg. imper. IIb 7 (v. p. 10, 29).
посълати: **посълалъ** IIIb 15—16.
похоть: **похот(ии)** gen. pl. V 22.
правьда: **правьдѫ** acc. sg. IIb 7; Vb 23.
правьдьнъ: **правьдьнаꙗ** acc. pl. g. n. V 7—8; **правьдьнъıихъ** gen. pl. VIIb (v. p. 22); **правьдьнъıихъ** (?) id. VIIb 10 (signum supra positum distingui non potest).
привести: **приведетъ** 3. sg. praes. IIIb 24.
приꙁъвати: **пріꙁъвалъ** IIIb 7—8.
приꙁьрѣти: **пріꙁьрі** 2. sg. imper. II 19; **пріꙁьрі** id. IVb 9 (v. p. 10, 15, 20, 25.); **пріꙁьрі** id. III 18.

принимати : **прїемлемъ** 1. pl. praes. V 14; VI 19; **прїемлı** 2. sg. imper. V 6: **прїемлѭще** nom. pl. g. m. III 12 (vïde et **приѩти**).

принести : **принеслъ** IVb 24; **принесенъıй** nom. sg. g. m. VII 20; **прїнесенъıî** nom. sg. g. m. VI 2; acc. sg. g. m. IIIb 1; IV 9; VIb 11 (v. p. 21); **прїнесенъıѩ** acc. pl. g. f. Ib 10.

приносити : **прїносıмъ** 1. pl. praes. IIb 24.

приносъ acc. sg. IV 8—9; **прїносъ** id. IIIb 1; VIb 11.

присно : V 6; **прйсно** VII 17 (v. p. 26); **прїсно** Vb 10; VII 12.

приснодѣва : **прїснодѣвъıй** gen. sg. VII 4—5 (v. p. 22); **приснодѣвѣ** dat. sg. VIIb 16—17.

приспѣти : **прїспѣı** 2. sg. imper. VIb 15.

приѹчастьнъ : **приѹчѩстьнъıй** acc. pl. g. m. VIIb 15—16 (v. p. 22).

приѩти : **прїѩти** IIIb 14; **прїмî** 2. sg. imper. VIb 10; **примî** id. VIb 13; **прїмî** id. IIIb 2 (v. p. 20, 25); **прїмı** id. IV 8; **примı** id. IV 14; **прїмı** id. Vb 4 (vide et **принимати**).

просвѣтити : **просвѣти** 2. sg. imper. IIb 17.

просити : **прóсıмъ** 1. pl. praes. IIb 19—20; III 10; **просïмъ** id. III 3; IV 2; **просїмъ** id. II 7 (v. p. 6, 10, 25); **просıмъ** (sine acc.) id. II 12; III 17; IIIb 2, 7; IV 8; V 20; Vb 3; VI 23; VIb 17; VII 13; VIIb 6; **просѩще** nom. pl. VIb 6.

противити : **противѩщı̆хъ** gen. pl. VIb 1 (v. p. 22).

прѣдрагъ : **прѣдрагъıѩ** gen. sg. g. f. II 5—6 (v. p. 22).

прѣдъ cum instr. Vb 2; VIb 20 usque ad 21.

прѣподобьнъ : **прѣподобьнъıйхъ** gen. pl. VII 9 (v. p. 22); **прѣподобьнъıхъ** id. VIIb 20.

прѣставлениe : **прѣставлениѣ** sg. g. VI 5—6.

прѣфациѩ : **прѣфациѣ** nom. sg. Ib 16; III 1; IIIb 5; Vb 6—7; VI 9; **прѣф(ациѣ)** IV 14; V 1.

Р

ради : **радî** II 14, 16; VI 4; VIb 18—19; VII 3, 6, 22; VIIb 1, 10 (v. p. 26); **радı** IIb 13—14; IIIb 10, 11; IV 10; IVb 13, 22; Vb 11; VI 18; VIb 12 u. a. 13; VII 23.

радостьнъ : **радостьнъı** acc. pl. g m. II 21—22.

раздрѣшениé acc. sg. V 15 (vide p. 12).

рованиѩ Ib 10 (vide pag. 13).

рѣснотивьнъ : **рѣснотївьнаѣ** acc. pl. g. n. II 9 (v. p. 13).

С

самъ : **сӑмъ** nom. sg. g. m. Vb 11—12 (v. p. 26); **самъ** id. IIb 4; IV 23; V 6, 16—17; **самого** gen. sg. g. m. VI 17.

свои : **своемь** loc. sg. g. m. IIb 12; **своıмь** instr. sg. g. m. IVb 19; **своѭ** acc. sg. g. f. IIb 10; **своеѭ** instr. sg. g. f VI 13;

своiхъ gen. pl. IIb 22; **своiмi** instr. pl. V 4—5 (v. p. 15-16).

сватнти: свиатi 2. sg. imper. Ib 11 (v. p. 10).

свлтъ: свлтъi nom. sg. g. m. IIIb 19; **свлтъi** acc. sg. g. m. III 11 (v. p. 20); **свлтаго** gen. sg. g. n. II 5; **свлтънмь** instr. sg. g. m. IVb 15; **свлтѣi** dat. s. g. f. VIIb 16 (v. p. 21) **свлтаѣ** nom. pl. g. n. V 13; **свлтъiхъ** gen. pl. VIb 12; VII 11, 21, 23; VIIb 9, 18 (v. p. 22), **свлтънхъ** id. II 20; IIb 3-4; VIIb 22; **свлтъiмi** instr. pl. VIb 21 (v. p. 22).

сила: сiлóѭ instr. sg. Ib 7 (v. p. 11); **сiлоѭ** id. IVb 5—6; **сiлѣ** gen. pl. VII 22 (v. p. 23); **сiлахъ** loc. pl. pro gen. (vide pag. 23—24); VII 7—8; **сiлахъ** id. VIIb 8; **силахъ** loc. pl. VII 2; **силън** acc. pl. VII 18; **силъi** acc. pl. III 2 (v. p. 22).

скврьность: скврьностиi gen. pl. Ib 14.

скрьбьнъ: скрьбьнi nom. pl. g. m. IV 3.

слава: славоѭ instr. sing. VIb 7.

славити: славiмъ 1. pl. praes. VIb 20.

слоужьба: слоужьбън nom. pl. V 3 (v. p. 26, 29); **слоужьбън** acc. pl. II 18.

срьдьце: срьдьца acc. pl. V 21; **срьдьцѣ** id. IIb 15—16; VIIb 12.

соушити: соушлтъ 3. pl. praes. III 21.

съ cum instr. III 3; IVb 14, 15.

съвѣстовати: съвѣстоуемъ 1. pl. praes. VI 6—7.

съгрѣшати: съгрѣшатi IV 21.

съдравне: съдравiе acc. sg. IV 11 (v. p. 12).

съмѣрьно adv. IIb 2.

съпасенне: съпасенiе acc. sg. IIIb 4; **съпасенне** id. Vb 18—19; **съпáсенiѣ** gen. sg. IIb 13 (vide pag. 12, 29).

съпасти: съпасетъ 3. sg. praes. VI 14; **съпасi** 2. sing. imper. VIb 2.

сътворити: сътворiтi VI 16—17; **сътворiши** 2. sg. praes. III 5; **сътворi** 2. sg. imper. VIIb 15 (v. p. 10); **сътворi** id. II 21; **сътворiлъ** IV 18; **сътворилъ** VI 3-4.

сънъ: сънноу dat. sg. VI 11.

сь: *сь* nom. et acc. sg. g. m, si post nomen sequitur: **даръ' сь** IIb 23; **принось сь** IV 9; **даръ сь** VII 20, sed sequente nomine *сьи*: **сы прiносъ прiнесенъi** (acc.) IIIb 1; **прiнесенъi тебѣ сы даръ** VI 2; **се** nom. acc. sg. n. II 20; V 14; **сiмь** instr. sg. g. m. Ib 13; **сiмь** id. VIIb 11 (v. p. 22); **сi** nom. pl. g. f. V 2: **сi** acc. pl. g. f. (vide pag. 30) VII 15.

сл acc.: **сл** IIb 13; IIIb 6; V 10; Vb 8; VI 11; VIb 1; VII 2.

сжтъ vide sub **есмь**.

Т

такоже IVb 4; VIb 8.

такъже: такънже acc. pl. g. f. V 4 (v. p. 26).

тварь acc. sg. IIb 10.

твои: **твоі** nom. sg. g. m. IIIb 19; **твоі** acc. sg. g. m. IIb 5; III 11; **твоє** acc. sg. g. n. Vb 19; **твоєго** gen. sg. g. m. Ib 4; IIIb 10—11; VI 22; g. n. III 13; **твоємоу** dat. sg. g. m. Ib 13, 21; VI 12; **твоємь** loc. sg. g. n. Vb 5—6; **твоѣ** nom. sg. g. f. III 14; IVb 17; VIb 16; **твоѭ** acc. sg. g. f. Vb 24; **твоєѩ̂** gen. sg. g. f. II 14; IIIb 7; VI 4—5; **твоє́ѭ** instr. sg. g. f. IIb 17; VII 16; **твоєѭ** (sine acc.) id. III 22—23; IV 5; IVb 6, 9; V 17; Vb 22; VIb 7, 9; **твоѣ** nom. pl. g. n. IV 21; V 13; **тво́ѣ** acc. pl. g. n. III 6; **твоѣ** id. V 8; **твоѩ** nom. pl. g. f. V 2; **тво́ѩ** acc. pl. g. f. III 2; VII 18; **твоѩ** id. (sine acc.) IIIb 15; **твоі́хъ** gen. pl. VII 6; VIIb 22; **твоіхъ** id. VIb 4, 18; VII 23; VIIb 8; **твоιхъ** id. II 18; IIb 4; VII 11; **твоімъ** dat. pl. V 24; **твоімі** instr. pl. III 4; Vb 18; **твоімι** id. VIb 21; **твоιмі** id. VIb 14—15 (v. p. 15 usque a. 16).

творити : **творімъ** 1. pl. praes. V 5.

тврьдь nom. sg. IVb 17.

тоуꙃь: **тоуꙃймъ** dat. pl. g. m. IVb 11—10 (v. p. 22).

тъ nom. sg. g. m. Vb 11: **то̀**: **ѣко бальство єстъ то̀ живота** VI 7—8 (v. p. 15); **того** gen. sg. g. n. IVb 21—22: **тѣ̆мь** instr. sg. g. n. VI 17 (v. p. 22).

тъꙃє: **тъꙃє** acc sg. II 11; **томьꙃє** loc. sg. m. et. n. III 16; IV 1; IVb 7; V 19; Vb 20; **тоѩ̆ꙃє** gen. sg. g. f. II 16 (v. p. 22).

ты; **тъи** IIb 4; IV 16, 23; V 5, 16; Vb 21; VI 3; **те́бє** gen. IIIb 6; **те́бѣ** dat. IIb 23—24; IIIb 1; IV 9; VI 2; VIb 11; **тєбѣ** id. (sine acc.): IV 20; V 21; VII 20; VIIb 2; **тѩ̇** acc.: **молімъ тѩ̇** IIIb 21; **тѩ** id. II 12; IIb 2, 20; III 10, 17; IIIb 2; IV 2, 8; V 20; Vb 4; VI 23; VIb 5, 17, 20; VII 13; VIIb 6; **тобоѭ** instr. Vb 3 (v. p. 14).

тьмьнъ: **тьмьнъи́хъ** gen. pl. Vb 12 (v. p. 22).

тѣло: **тѣ́лєсє** gen. sg. II 5 (v. p. 12); **тѣлєса** acc. pl. IV 12 u. a. 13; **тѣлєсъи̂** instr. pl. IIIb 13 (v. p. 22).

ОУ

оубо Ib 8.

оуподобити: **оуподобілъ** IVb 19 u. a. 20.

оупъваниє: **оупъвани́є** IIb 21 (v. p. 12, 29).

оуслышати: **оуслъи́ши** 2. sg. imper. IIb 21 (v. p. 10, 29).

оутврьдити: **оутврьді́** 2. sg. imper. VIb 19—20 (v. p. 10); **оутврьді** id. IIb 15; IVb 6; Vb 17; **оутврьділъ** VIb 8.

оутагнѫти: **оутѩ̆жє** 3. sg. aor. Ib 19 (v. p. 18, 26, 36—37).

оучєникъ: **оучєнікъ** nom. sg. II 1.

Ф

фелицита: фелиц(и)тъи gen. sg. II 11; фелiцiтъй II 15 v. p. 22.

Х

хвала: хвалѫ acc. sg. VIIb 2 (v. p. 26).

ходатайцю dat. sg. g. m. Ib 11 (v. p. 26).

хотѣти: хотѣтi V 23.

хрьстъ: х҃а gen. IVb 13; х҃оу dat. VI 11; хмь II 3; III 8; IIIb 16; IV 25; V 10; Vb 14; VI 20.

Ц

црькы: ц/ръкъке gen. sg. VI 4 (v. p. 33; 41).

црькънъ: цирканаѣ nom. sg. g. f. IVb 17 (v. p. 33, 41).

цѣсарити: цѣсарiтъ 3. sg. praes. IVb 14.

цѣсарьство: цѣсарьствѣ loc. sg. IVb 8.

Ч

чистъ: чiстъйхъ gen. pl. VII 10; чiстънхъ id. VIIb 21 (v. p. 22).

чловѣчьскъ: чловѣчьска gen. sg. g. n. IIb 14; IV 10—11.

чьстити: чьстiмъ 1. pl. praes. II 20—21; VII 14 (v. p. 25); чьстiмъ id. Ib 7; IVb 20; чьстяще nom. pl. g. m. Ib 19; чьстяще id. VIb 5 (v. p. 14, 15).

чьсть: чьсть acc. sg. Ib 7; чьсти loc. sg. II 1; чьстьѭ instr. sg. Ib 5; II 20; чьстi acc. pl. Ib 18; VIb 4—5; VII 15.

чьстьнъ: чьстьнаго gen. sg. g. m. Ib 17 (v. p. 13, 21).

ІА

ѩко: ѣко VI 7.

ѩкоже: ѣкоже IV 3; IVb 3; VIb 6; VII 14.

ѩкъже: ѣкъиже nom. pl. g. f. V 2; id. acc. pl. m. g. Vb 2.

ЗМІСТ

Академия наук Украинской ССР
Институт языковедения им. А. А. Потебни

Василий Васильевич
НИМЧУК

КИЕВСКИЕ ГЛАГОЛИЧЕСКИЕ ЛИСТКИ –

древнейший памятник славянской письменности

(На украинском языке)

Киев,
издательство «Наукова думка»

Затверджено до друку
вченою радою Інституту мовознавства
ім. О. О. Потебні АН УРСР

Редактор *О. А. Дітель*
Художник *Р. К. Пахолюк*
Художній редактор *В. П. Кузь*
Технічні редактори
Б. М. Кричевська, М. А. Притикіна
Коректори *Є. Н. Межерицька,*
З. П. Школьник, В. М. Семенюк

Інформ. бланк № 5956
Здано до набору 01.02.83.
Підп. до друку 23.08.83. БФ 01289.
Формат 70×100/32. Папір офс. № 1. Літ. гарн.
Офс. друк. Ум.-друк. арк. комплекту 6,83.
Ум. фарбо-відб. 11,24. Обл.-вид. арк. 7,19. Тираж 3000 пр.
Зам. 3—30. Ціна комплекту 1 крб. 50 к.

Видавництво «Наукова думка». 252601
Київ-4, вул. Рєпіна, 3.

Віддруковано з діапозитивів
Головного підприємства республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
252057, Київ-57, Довженка, 3,
на київській книжковій фабриці
«Жовтень». 252053, Київ, Артема, 25.

„НАУКОВА ДУМКА“